

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

Рувін Олександр Григорович

УДК 347.12

**ПРИНЦИП СВОБОДИ У ДЕРЖАВОТВОРЕННІ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР**

спеціальність 12.00.12 – філософія права

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

науковий керівник –
Бліхар В'ячеслав Степанович
кандидат філософських наук

Львів – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП		3
Розділ I. Ціннісне обґрунтування філософсько-правового виміру свободи як предмет наукового дослідження		10
1.1. Проблема реалізації свободи у філософському та правовому аспектах		10
1.2. Компаративний аналіз свободи як принципу державотворення		19
1.3. Філософське осмислення конституційно-правових засад реалізації права на свободу в демократичній державі		34
<i>Висновки до першого розділу</i>		50
Розділ II. Універсальність свободи як сутнісного принципу демократично-правової держави		51
2.1. Свобода як екзистенційний принцип самовизначення і самореалізації особи		52
2.2. Вибір між позитивним і негативним змістом діяння як категоріальна міра прояву свободи		71
2.3. Єдність права та свободи особи – основа існування сучасної демократичної держави		86
<i>Висновки до другого розділу</i>		107
Розділ III. Діяльність держави щодо забезпечення свободи у процесі демократизації		109
3.1. Міжнародний досвід щодо забезпечення свободи громадянина як екзистенційного принципу державотворення		110
3.2. Організаційно-правові засади забезпечення органами державної влади дії реалізації ефективності свободи		118
3.3. Основи правового державотворення і забезпечення свободи в Україні		133
<i>Висновки до третього розділу</i>		150
ВИСНОВКИ		152
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ		157

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблематика свободи впродовж історичних епох є однією з найактуальніших і найдискусійніших у філософсько-правовій науці, і зокрема в юридичній. Вона пов'язана з визначенням місця особи у громадянському суспільстві та демократично-правовій державі у площині реалізації особою головних своїх конституційних прав і свобод.

Для розгляду теми дослідження важливим є пошук компромісу між свободою особи та громадянина і рамками її обмеження державою, базовою цінністю якої є пріоритет прав і свобод особи та громадянина над іншими конституційними принципами. З філософської точки зору свобода – зміщується у площину політико-правових проблем і за таких умов стає терміном уже юридичним як певний комплекс правочинностей особи та громадянина, як визначений ступінь правового статусу особи, врешті – як екзистенційна особливість особи та громадянина – суб'єкта правових відносин. Тим більше, що не існує такої правової системи чи правової ідеології, яка б заперечувала свободу людини.

Недостатня теоретична розробленість, відсутність узагальнюючих праць щодо юридичної природи конституційного принципу свободи особи та громадянина зумовили актуальність дисертаційного дослідження. Враховуючи інтерес науковців до проблеми свободи, все ж існують різні концепції, у яких простежуються лише деякі елементи зазначеного принципу. Тому це викликало потребу подальшого комплексного наукового дослідження реалізації конституційного принципу свободи у державотворенні, його філософсько-правового виміру.

Таким чином, теоретичною основою дисертаційного дослідження є праці учених, в котрих аналізувалися деякі аспекти окресленої в дисертації проблематики. Перш за все, слід виокремити таких українських вчених-правознавців: В. Грищука, А. Колодія, В. Навроцького, А. Олійника, В.

Погорілка, П. Рабіновича, С. Сливки, В. Шаповала, М. Хавронюка та ін. З-поміж радянських учених-правознавців варто назвати Л. Воєводіна, Г. Мальцева, М. Матузова, В. Патюліна, В. Сокурєнка, І. Фарбера та ін. Серед російських учених-правознавців – О. Лукашеву, В. Нерсєсянца, В. Чиркіна та ін.; серед зарубіжних філософів – А. Токвіля, Ф. Хайєка, М. Фрідмана, Д. Ролза та ін.

Окрім того, в дисертаційному дослідженні були розглянуті праці Г. Гегеля, Т. Гоббса, І. Канта, Б. Спінози, В. Шелінга, М. Бердяєва, В. Соловйова, М. Трубецького, Б. Чичеріна, що дозволило простежити розвиток філософсько-правової думки стосовно свободи особи та відобразити зв'язок свободи і права.

Емпіричну основу дисертаційного дослідження становлять Конституція України, міжнародно-правові документи, що стосуються прав і свобод особи та громадянина, зокрема, визнані Українською державою норми та засади міжнародного права, положення конституцій зарубіжних держав, сучасне законодавство України тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дослідження є складовою наукової теми: «Методологія вивчення державно-правових явищ, філософії права, стану і перспектив розвитку ОВС України» кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ (шифр роботи 0113; номер державної реєстрації 0106U003648).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є комплексний теоретичний аналіз принципу свободи у державотворенні, його філософсько-правовий вимір і розробка найбільш оптимальної моделі взаємодії свободи та права в утвердженні засад формування демократично-правової держави.

Для досягнення поставленої мети у дисертації поставлено такі **завдання:**

– визначити головні теоретико-методологічні підходи в аналізі свободи, беручи до уваги її екзистенційне значення у державотворенні;

- здійснити компаративний аналіз свободи;
- узагальнити філософсько-правовий досвід взаємодії формального та матеріального підходів у дослідженні змісту поняття юридичної свободи;
- розкрити сутність проблеми філософсько-правового співвідношення і синхронізації утвердження та конституційного захисту прав і свобод особи та громадянина;
- проаналізувати значення свободи, її об'єктивного та суб'єктивного аспектів у формуванні правової свідомості та побудові демократично-правової держави;
- окреслити й обґрунтувати основні напрямки забезпечення свободи особи та громадянина за різними ознаками;
- відобразити пріоритетні напрями організаційно-правового сприяння реалізації свободи в рамках українського державотворення.

Об'єктом дослідження є особливості реалізації принципу свободи у державотворенні на основі залучення трьох способів аналізу: філософсько-правового, теоретико-правового, нормативно-правового.

Предметом дослідження є принцип свободи у державотворенні: філософсько-правовий вимір.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є історико-філософський, філософсько-правовий і системно-структурний підходи до аналізу об'єктивного та суб'єктивного аспектів соціальної і юридичної свободи, порівняльний, індуктивно-дедуктивний і статистичний методи, що дало змогу проаналізувати українські та міжнародні нормативно-правові акти, визначити правовий статус особи та громадянина щодо реалізації особистої свободи. Беручи до уваги специфіку дисертаційного дослідження, його мету та завдання, були використані, зокрема, такі методи: компаративний, за допомогою якого здійснено порівняння особливостей інтерпретації свободи у філософській та юридичній науці; діалектичний, за допомогою якого встановлено та проаналізовано специфіку взаємозв'язку та взаємозалежності свободи та права в усіх сферах

життєдіяльності суспільства та держави; системний, за допомогою якого здійснено комплексне дослідження реалізації свободи у державотворенні та її філософсько-правовий вимір.

Інформаційною основою дослідження є офіційні документи, рішення, положення, інші нормативні документи, наукові дослідження вітчизняних і зарубіжних учених, результати власних досліджень автора.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що на підставі філософсько-правового аналізу принципу свободи у державотворенні поглиблено теоретико-методологічні засади і розкрито сутність свободи (соціальної і юридичної) особи та громадянина в контексті реалізації і державного захисту основних прав і свобод людини, закріплених у чинному законодавстві, Конституції України, міжнародно-правових документах тощо. При цьому отримані такі результати, які розкривають особистий внесок автора у розробку досліджуваної теми:

уперше:

– обґрунтовано, що свобода особи як ознака її правового статусу включає два аспекти: об'єктивний (зовнішня свобода) і суб'єктивний (внутрішня свобода), де зовнішня свобода є змістом права, тоді як внутрішня умовою існування права; єдність обох аспектів свободи особи зумовлює і єдність правоохоронних інтересів та об'єктивних інтересів кожної конкретної особи;

– доведено, що процес формування демократично-правової держави характеризується забезпеченням та конституційним захистом свободи особи та громадянина на основні відстоювання їх прав і свобод;

набули подальшого розвитку:

– теоретичні підходи щодо взаємозумовленості права та свободи, що дозволило ідентифікувати конкретні механізми впливу свободи людини на суспільство та державу;

– трактування системного впливу міжнародних правових норм на формування громадянського суспільства та демократично-правової держави, зокрема в Україні;

– рекомендації щодо оптимізації розвитку державотворення, забезпечення прав і свобод особи та громадянина на основі нормативно-правових документів, судової реформи, удосконалення законодавства;

удосконалено:

– стратегічні підходи щодо дослідження поняття і структури законодавчого регулювання та його значення у забезпеченні свободи особи та громадянина, що обумовлює наявність суб'єктивного аспекту правового регулювання; виокремивши ознаки поняття «зловживання свободою особи та громадянина», запропоновано методи усунення такого зловживання і проведено структурування правового механізму забезпечення свободи у державі;

– на основі дослідження свободи у системі інших конституційно підтверджених понять, принципів, норм у їхньому взаємозв'язку та взаємовпливі обґрунтовано двоаспектну інтерпретацію свободи особи в праві у площині її об'єктивного та суб'єктивного вияву.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані в практичній роботі установ державних органів влади, пов'язаних із розробкою нормотворчих і законодавчих актів та провадженням юридичної діяльності, зокрема ОВС України; у подальшій розробці загальнотеоретичної концепції формування професійної культури майбутніх юристів, її теоретико-правової характеристики тощо.

Окремі положення і висновки дисертації можуть застосовуватись у навчальному процесі, використовуватися під час підготовки підручників, навчальних посібників із теорії держави й права, правничої етики, юридичної деонтології, філософії права та під час викладання відповідних навчальних дисциплін, а також для підвищення рівня професійної культури юристів.

Теоретичні положення та методичні підходи використовуються у процесі викладання навчальних дисциплін «Захист прав особи у кримінальному судочинстві», «Державне (конституційне) право зарубіжних країн», що читаються викладачами кафедри кримінального права та процесу юридичного факультету Львівської комерційної академії для студентів спеціальності 7.060.101 «Правознавство», довідка № 206/22 від 20. 01. 2010 р.

Системні підходи до формування пріоритетних напрямів організаційно-правового сприяння реалізації свободи в рамках українського державотворення використовуються у діяльності Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України (КНДІСЕ) при проведенні експертиз і досліджень, призначених органами дізнання, досудового слідства та судовими органами довідка, № 01/144-10 від 17.01.2010 р.

Основні напрями забезпечення свободи особи та громадянина за різними ознаками її значення для утворення демократично-правової держави в Україні використовуються у діяльності експертних підрозділів МВС України, зокрема Державним науково-дослідним експертно-криміналістичним центром при МВС України при забезпеченні проведення експертиз та досліджень довідка, № 757/10 від 17.01.2010 р.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням автора та базується на авторському переосмисленні наукової проблеми – принцип свободи у державотворенні: філософсько-правовий вимір. Усі наведені в дисертації і винесені на захист наукові результати отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні ідеї та положення дисертації доповідались і отримали позитивну оцінку на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ, на міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема на V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (Луцьк, 30–31 травня 2008 р.); II

Всеукраїнській науково-практичній конференції «Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника органів внутрішніх справ» (Львів, 28 травня 2009 р.); регіональній конференції «Проблеми державотворення в Україні: минуле і сучасне» (Львів, 21 травня 2009 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (Луцьк, 29–30 травня 2009 р.).

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано індивідуально п'ять публікацій у наукових фахових виданнях і три матеріали доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації та її обсяг. Специфіка визначених метою та завданнями проблем, що стали предметом дослідження, їхня багатоаспектність визначили загальну логіку і структуру дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 177 сторінок тексту, у т.ч. основний текст – 156 сторінок. Список використаних джерел викладений на 20 сторінках і складається із 242 найменувань.

Розділ I
ЦІННІСНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ВИМІРУ СВОБОДИ
ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Проблема реалізації свободи у філософському та правовому аспектах

Інтерпретації свободи, якими б різноманітними вони не були, зводяться до її розуміння як певного соціального явища, в рамках якого проявляється схильність особи до духовної діяльності. Таке тлумачення в жодному випадку не значить протиставлення соціальної свободи індивідуальній, а тим більше – до обмеження останньої. У межах протиставлення суспільної й індивідуальної свободи цю проблему досліджували А. Токвіль, Б. Констан, І. Берлін, А. Веллмер та багато ін.

У низці праць простежується онтологічно-метафізичний підхід до розуміння свободи. Зокрема, це стосується розуміння Г. Левіна, В. Соловйова, М. Шабанової, які обґрунтували два ступені свободи: свободу вибору та свободу дії [117; 189; 227]. Особливістю свободи вибору ці вчені вважають наявність і цілеспрямованості, і самого вибору як прямих ознак свободи. Свобода дії розглядається ними як можливість маніпуляції.

У контексті соціальних передумов свободи, вагомого значення набуває індивідуалістична традиція, представником якої є Е. Араб-Огли. Він зазначає, що «свобода, здатність людини до активної діяльності відповідно до своїх намірів, бажань та інтересів, упродовж якої вона досягає цілей, поставлених перед собою» робить людину активним суб'єктом [16, с. 13]. Хоча, звісно, можна потрактувати свободу і як притаманну людині можливість діяти у відповідності з вимогами суспільства. Так, Д. Мілль ввів термін «громадянська свобода», який означає свободу окремого індивіда в певному суспільстві, ступінь його свободи в межах вимог цього суспільства

[136, с. 194]. А. Велмер, своєю чергою, пояснює колективну свободу як прояв суспільного цілого: «... свобода повинна мислитися як така, що в кінцевому рахунку коріниться у структурах, інститутах, практиці і традиціях більш значного соціального цілого. Але оскільки це ціле є тим, чим воно є, тільки завдяки тому, що підтримується живим, «відтворюється» й витлумачується індивідами, які складають його частину, індивідуальна і загальна свобода неподільно переплітаються» [138, с. 13].

Окрім того, існує ще один варіант інтерпретації свободи, ціннісно-світоглядний, який полягає у розумінні свободи як вічної цінності, котра спроможна регулювати механізми адекватної реалізації свободи, діяльності особи та громадянина. На думку В. Воронкової, лише свобода дає можливість відродження й поновлення власне людського існування, тому вона є буттєвою умовою всезагального, вселюдського, тобто це онтологічна умова буття людини, форма її самовизначення, становлення, досягнення своєї щасливої долі [47, с. 142].

Фундаментальна свобода включає в себе те, що, на думку Д.Кросбі, можна назвати суб'єктивною свободою. «Кожен із нас, – зазначає він, – стоїть перед вибором: стати особою, яка поважає цінність і віддає їй належне, або ж перетворитися на того, хто живе заради свого власного задоволення. Ми не просто вибираємо між двома видами добра, ми робимо вибір між двома формами особового існування. У цьому випадку ми розпоряджаємося собою зсередини, використовуючи при цьому нашу суб'єктну свободу» [113, с. 200–201].

Певна система світоглядних орієнтацій завжди наштовхується на протидію інших світоглядних настанов. Особа, котра діє відповідно до власних ідеалів, цінностей, змушена постійно боротися за реалізацію світоглядної платформи проти інших особистостей, які мають іншу світоглядну мапу. Здійснення світоглядної свободи особи в епоху трансформації суспільства можливе лише в боротьбі з численними перешкодами, які закладені і у зовнішніх силах природи та суспільства, і у

внутрішніх якостях – нерозвиненості інтелекту, недостатній силі волі та духу тощо [111, с. 67].

В рамках світоглядно-ціннісної інтерпретації свободи абстрактно можна зазначити, що свободне світосприйняття спирається на процеси соціалізації, іншими словами – це відтворення індивідом суспільного досвіду, поза чим свобода може перетворитися у свавілля. Отже, повинен існувати й примус як один із способів самореалізації особистості, хоча, як зауважує З. Бауман, сьогодні констатується специфічна відсутність дієвого прагнення до свободи [22, с. 17]. Це можна трактувати як втечу від свободи. Беручи до уваги інтерпретації екзистенціалістів, зокрема А. Камю і Ж. Сартра, щодо абсурдності свободи й переміщення її у «ніщо», щоразу глибше актуалізується «приречення» особистості жити в свободі, в контексті чого відбувається самоідентифікація.

Межі співвідношення свободи з обмеженнями, не зводячи їх лише до природної необхідності чи моральної відповідальності, утверджують проблемність свободи загалом, що не вирішується вузькими спробами інтерпретувати її через уточнення чи спростування. За таких умов обмеження свободи є, насправді, її продовженням і розширенням із особи на суспільство, в якому вона формується як особистість. Сьогодні обмеження свободи розглядається як форма і градація примусу, доцільність котрого зумовлюється пошуком консенсусу між суб'єктами суспільних відносин для набуття свободою значення пріоритетності порівняно з іншими загальносуспільними цінностями. Однак інтерпретації свободи та її індивідуальні виміри все ж залишаються в межах між свободою особи та насиллям (суспільним свавіллям).

Тут набуває «чинності» поняття юридичної свободи як гарантії реалізації прав і свобод особистості та громадянина, включаючи політичні, економічні, релігійні тощо. Спосіб реалізації такої свободи полягає у її теоретичному обґрунтуванні як самостійного правового явища з пропозицією оптимізації забезпечення і реалізації юридичної свободи у державі.

Відображення юридичної свободи, на думку В. Графського, простежується у свободі вибору та утвердженні правових обов'язків, у визнанні рівноправ'я і рівності перед законом для суб'єктів правового спілкування, у визнанні суб'єкта правового спілкування носієм необхідних громадянських чеснот, зокрема законослухняності, відповідальності тощо. «Свобода, – пише він, – полягає у можливості робити те, що не завдає шкоди іншому. Таким чином, реалізація природних прав кожного зокрема натрапляє лише на ті межі, які забезпечують іншим суб'єктам суспільного досвіду таку ж можливість користуватися правами» [55, с. 460]. Для прикладу Ш. Монтеск'є зазначав, що свобода – це право робити усе те, що дозволяють робити закони; навіть якщо громадяни і могли б робити те, що закони забороняють, то свобода в такому випадку не збільшується, оскільки це могли зробити й інші члени суспільства [139, с. 437]. Д. Саблін вбачав у сферах дії правового статусу щодо єдності прав та обов'язків простір свободи, в якому існують свобода вибору, самоідентичності та відповідальності особистості перед суспільством і співгромадянами. Він пише: «свобода та необхідність виражають об'єктивну необхідність визначених форм поведінки відповідно до інтересів суспільства та інших осіб. Керуючись цими інтересами, держава вимагає виконання обов'язків і визначає заборони, пов'язані з ненадійним використанням прав і свобод, з метою захистити інтереси суспільства, держави та права інших людей» [180, с. 25]. Усі розділи конституцій сучасних держав про права та свободи особистості зводяться до гідності людини. Тобто гідність особи – це визнання суспільством соціальної цінності, унікальності конкретної особи, значення кожної особи як невід'ємної структурної частини суспільства. Тому, на нашу думку, можна зазначити, що гідність особистості – джерело її прав і свобод, як і свободи загалом.

Найбільш значущі особливості юридичної свободи простежуються у: а) якісному законодавстві; б) достатньому рівні правової культури та стійкому правопорядку; в) юридичній відповідальності; г) законності; д) правовій

політиці, спрямованій на реалізацію юридичної свободи тощо. Тому будь-який зовнішній вплив, спрямований на перешкоджання цілеспрямованій людській діяльності чи на змушування до дій проти своєї волі, є обмеженням свободи.

Юридичний підхід до такого розуміння свободи обраний саме тому, що термін «юридичний» стосується насамперед права, котре містить сукупність норм і правил, спрямованих на регулювання міжособистісних відносин у суспільстві. Своєю чергою будь-яка норма – це наслідок волевиявлення конкретної особи, тому обмеження свободи є двохвимірним за своєю структурою: це заборона та примус.

Найзагальніший поділ прав і свобод полягає у їх поділі на права і свободи особи та права і свободи громадянина (що впливає із дуалізму громадянського та політичного суспільства). Тобто як громадянин своєї держави, особа рівноправна з іншими громадянами, проте як член політично зорганізованого суспільства – є рівноправною лише з тими, хто, як і вона, належить до тієї чи іншої держави, проте володіє більшими правами та свободами порівняно з негромадянами держави. Така різниця простежується і у формулюваннях основних державних нормативно-правових документів. Щоб визначити суб'єкта прав і свобод особи застосовуються такі терміни, як «кожен», «ніхто», «усі», «гарантія свободи» та ін. Тоді як стосовно прав і свобод громадян застосовуються безпосередньо такі терміни, як «громадянин» і «громадяни».

Термін «свобода», з юридичної точки зору, виражається у широкій можливості особистісного вибору без вказування на його конкретний наслідок, для прикладу, свобода слова, свобода руху та ін. Коли йдеться про права, то враховується визначення обов'язковості права (право на судовий захист, право на винагороду, право на відпочинок тощо), тоді як свободи спрямовані зазвичай до невизначених осіб. Це дає підстави, на думку В.Козбаненка, інтерпретувати свободу як поняття, ширше за право, адже часто під свободою розуміють певну групу прав, зокрема політичних, і тому

чітку межу між правами та свободами провести неможливо. Більше того, безпосередньо у Конституції те чи інше право може бути вміщеним у склад свободи [168, с. 248–249].

Як зауважує Г. Пухта, юридичну свободу можна спостерігати у двох варіантах вияву:

1. В особах, яким вона належить саме тому, що приписується суб'єкту як її носію, якщо в нього існує юридична воля (у цьому полягає її відмінність від моральних якостей). Згідно з правовою оцінкою, чи буде особа доброю чи злою, – в обох випадках вона є суб'єктом права, оскільки як зла, так і добра особа є суб'єктами волі.

2. У діяльності осіб як таких. Ця діяльність є волею, але не у її рішучості до добра чи зла, а як сила та потенція. Відношення волі як сили до предмета виражається його підкоренням, наслідком якого є верховенство над ним. У рамках верховенства, в якому й проявляється юридична свобода, не йдеться про її моральне значення.

За таких умов право – це визнання юридичної свободи особи та її волі, з одного боку, діяльність особи з іншого. Таким чином, існує воля, насамперед божественна, а далі – воля маси осіб, спрямована на визнання особи та її волі [79, с. 329].

Д. Толченкін дослідив можливості, через які юридична свобода набуває свого вираження:

- набуття суб'єктивного громадянського права та обов'язку (як і відмова від її набуття);
- визначення структури суб'єктивного громадянського права своєї волі (наприклад, шляхом здійснення односторонніх угод або спільною волею сторін договору, в тому числі шляхом відходу від диспозитивних норм закону);
- реалізація суб'єктивного громадянського права (в тому числі відмови від права, його передачі, реалізація правочинів, що входять до його структури);

- використання (вибору або відмови від використання) методів і форм захисту порушеного права, а також вибору обсягу захищеного права;
- вибору форми і розміру відповідальності стосовно правопорушника тощо [199, с. 92].

Людина володіє свободою не для того, щоб її воля містила самоціль і спрямування, оскільки в такому випадку свобода була б внутрішньо необмеженою, а особа прирівняла б себе до Бога, відрізняючись лише зовнішніми природними обмеженнями. В інтерпретації Г. Пухти свобода притаманна людині саме для свобідного визначення реалізації Божої волі. «Воля Божа, – на його думку, – повинна реалізовуватися; усі інші творіння спрямовуються до цього своєю природною необхідністю, людина ж по своїй волі повинна бути підвладною і слухняною Божій волі. Свобода людини полягає не в тому, що вона не має жодного володаря над собою, а в тому, що володіє силою добровільно підкоритися цьому володарю, і що її підкорення вищій волі не є вищою необхідністю, а послухом» [79, с. 327]. Конкретне трактування свободи, в цьому ракурсі, полягає у її сприйнятті свобідного вибору між добром і злом.

Володіючи свободою, особа – це суб'єкт права, оскільки її свобода є фундаментом права, з якого випливають усі юридичні відносини. Як зауважує Г. Пухта, особа є суб'єктом права саме тому, що їй належить свобода самовизначення і визнання своєї волі. Тобто особа стає правочинною особистістю не внаслідок лише прийнятного Богу застосування своєї волі й не тому, що визначається спрямованістю до добра чи до послуху Богові. Саме в цьому полягає відмінність між мораллю і правом, оскільки моральна свобода – це свобода від полону гріха, тоді як юридична свобода – це можливість волі загалом [79, с. 328].

Обмежуючись волею, право відображається у принцип рівності. «Право – визнання свободи, котра рівномірно належить усім людям як суб'єктам волі. Свій предмет і зміст воно отримує із потреб людини освоювати для себе навколишню реальність; завдання його полягає у

застосування принципу рівності до відносин, базованих на таких потребах» [79, с. 328]. Тобто юридична свобода – лише можливість зазначеного вище вибору, і її вираження також повинно бути ідентифікованим.

Методи оптимізації юридичної свободи мають за мету проголошення впливу на правосвідомість, передбачаючи підвищення рівня правової культури. Тому оптимізація юридичної свободи, як зауважує Д. Толченкін, повинна здійснюватися у двох напрямках: а) розвиток правової пропаганди серед населення і відродження юридичної самоосвіти; б) доступність юридичного захисту [199, с. 91]. Однак, оптимізація юридичної свободи не зводиться виключно до використання інструментальних засобів, а навпаки, як самостійний інституційний засіб виокремлюється інститут демократії. Окрім того, значний елемент оптимізації прихований в інститутах громадянського суспільства.

Свобода у будь-якому її трактуванні не може ототожнюватися лише з правом, так само, як несвобода – лише зі свавіллям. Мета права полягає в утвердженні правопорядку як необхідної умови юридичної свободи, тоді як свобода з юридичної точки зору розглядається як мета і наслідок правопорядку.

Через індивідуальну свободу простежується визначення диспозитивності як свободи вибору варіанта поведінки у громадянському житті. У класичній філософії свобода невід’ємно пов’язувалася з правом. Наприклад, у І. Канта, Г. Гегеля та І. Фіхте право – це свобода як свідоме підкорення закону та усвідомлення обмеження свободи. Абсолютна свобода особи обмежується правом, хоча водночас відбувається делегування особі суб’єктивних прав, кожне з яких може бути реалізованим на власний розсуд. Тому диспозитивність можна також виразити як забезпечену законом і реалізовану в рамках права свободу особи обирати розумний і такий, що відповідає власним інтересам, правомірний варіант поведінки.

У широкому значенні диспозитивність – це трансформована в право свобода, хоча саме юридична свобода відображає правову форму

утвердження всіх інших свобод, включених до сфери правового регулювання. У вузькому значенні диспозитивність – свобода в реалізації суб'єктивних прав і використанні форм і методів захисту порушених прав, свобода у виборі форм притягнення до громадянсько-правової відповідальності.

Юридичний закон, як і право, повинен відповідати мірі свободи, вираженої у праві, проте не завжди у буденному житті саме цей принцип права підтверджується на законодавчому рівні. Свобода – це найважливіша вроджена особливість особи, а не дар держави. Людина за своєю природою уже є свобідною, хоча ця свобода безмежна та не абсолютна, вона містить певні рамки. Виражається свобода, насамперед, у рівності перед правовим законом, а не перед владою. Тому закон і повинен володіти правовим змістом, гарантуючи особі можливість реалізації особистої свободи.

Коли йдеться про єдність свободи та права, найповніше свобода особи проявляється у правах і свободах, за допомогою яких утверджується її міра. Саме міра впливає з властивостей права як нормативного регулятора суспільних відносин. Лише право може найбільш повно та конкретно утвердити обсяг, вид, перелік прав і свобод особи та громадянина, визначити правові можливості активної поведінки. Тоді міра свободи – це міра розвитку, обсягу прав і свобод, власності, міра можливості самостійно приймати рішення стосовно особистого вибору поведінки.

Проблема визначення і реалізації можливостей особи є важливим кроком на шляху розвитку суспільства і держави. Сучасний глобалізаційний світ неможливий поза свободою особи та громадянина, яка структурно стала об'єктом дослідження гуманітарних наук, зокрема юридичних. Конституція України у своїх нормах утвердила головні положення, в основі яких лежить свобода особи, як і гарантія її свободи від інших членів суспільства та держави. Історично існувало чимало філософських напрямів, котрі по-різному інтерпретували об'єктивний та суб'єктивний аспекти свободи, котра є стрижнем системи понять теорії та історії держави і права.

Певною мірою можна стверджувати, що свобода – це гарантування та захист державою зовнішнього та внутрішнього стану незалежності суб'єктів права. Загалом законодавство не виокремлює істотних відмінностей у визначенні термінів «право» та «свобода», фактично урівнюючи їх в юридичних гарантіях, тому терміни «свобода особистості» та «права і свободи особи та громадянина» ототожені, хоча у першому випадку простежується філософський смисл, а в другому – правовий. Свобода особи, як її правовий статус незалежності, містить два структурні компоненти: об'єктивний (свобода як зміст права) і суб'єктивний (свобода як умова існування права). Тому єдність цих двох аспектів свободи особи та громадянина й аргументує збіг правоохоронних інтересів з об'єктивними інтересами кожної конкретної особи.

1.2. Компаративний аналіз свободи як принципу державотворення

Сучасний етап державотворення передбачає передусім свободу громадянина, який зуміє, поєднавши свободу та відповідальність, взяти на себе роль учасника політичного процесу. Крім того, творча та активна особа, сповнена прагнення до свободи, самореалізації, завжди була найнеобхіднішою передумовою політичного розвитку будь-кого суспільства, й української держави зокрема. Такий фактор підвищить ефективність і відповідальність політичної влади, що, як відомо, призводить до формування такої держави, яка могла б надати громадянам свободу для розвитку власних здібностей та інтересів.

Різноманітність підходів до вивчення свободи (у філософській і правовій літературі) передусім пов'язана з намаганням доповнити, розширити, уточнити або ж звужити її межі та зміст для того, щоб усунути поширення у суспільстві «несвободи» з урахуванням недоказовості її буття. Крім того, специфіка обговорення, вивчення, аналізу свободи

підтверджується складністю власної суті, тому що вона перечить будь-яким спробам редукування. Це, звісно, виражає відносність будь-якого визначення свободи, проте суб'єктивно дає можливість адекватно розкрити її зміст.

При такому трактуванні свободи неможливо усвідомити змістовність поведінки особи лише за допомогою причинно-каузальних наслідків. Квазісвобідна життєдіяльність може проявити себе виключно через свободу як обґрунтовану мотивацію апеляції до суб'єкта, котрий здатен самостійно приймати рішення і виконувати їх. Це вкотре підкреслює невичерпний, безперервний і цілісний характер свободи.

Різні філософські напрями та школи пропонували свій, «неповторний» метод розуміння свободи, хоча жодне з них не претендує на вичерпність, абсолютну доказовість та остаточне осмислення. О. Ноговіцин зауважує: «Питання про свободу, як сфінкс підкреслює кожному із тих, хто прагне її пізнати: розгадай мене, або я поглину твою систему» [151, с. 63]. Чи може існувати свобода загалом? Яким чином свобода проявляє себе у світі? Ці та інші запитання залишаються без остаточних відповідей. Для прикладу, Г. Гегель сприймав свободу як невизначене, багатозначне і незрозуміле поняття [48, с. 344]. Німецький філософ і культуролог Е. Кассіерер також стверджував, що свобода – це одне із найгуманніших і двозначних понять [94, с. 437]. Разом з тим, на нашу думку, свобода – це свобода особи творити заради особистого та суспільного блага.

Неготовність сучасного суспільства до серйозних змін пояснюється ментальністю, сформованою в українському суспільстві впродовж останніх століть. Окрім того, невимогливість, підкорення і відсутність державності, поєднавшись із неповагою до закону та права, утворилися у свідомості українського народу внаслідок багатовікового рабства.

Сьогодні можна констатувати новий вектор українського державотворення – у бік творення свободної держави зі свободними громадянами. Це, безумовно, передбачає таке суспільство, в якому головне значення надається саме особі, її інтересам і проблемам. Таким чином,

свобода – фундаментальний структурний елемент політичної могутності держави, адже через призму розв’язання особистісних проблем неодмінно вирішуються і загальносуспільні завдання. Однак, як це не прикро, доводиться стикатися із небажанням і невмінням людей цінувати свободу та користуватися нею. Простежуються і зловживання власною свободою, і перешкоджання реалізації свободи іншими особами, що, зокрема, стосується бюрократії. Як зауважують В. Ортинський, В. Бліхар, М. Штангрет, «дотримання встановлених норм, насамперед правових, є безумовне та владне, воно виступає як певна історична вимога, зумовлена обставинами життя самої людини в суспільстві. Адже людина завжди прагне свободи дій і вчинків, а прагнення свободи – це те, що відповідає її пориванням до самоствердження» [155, с. 8]. Надмірне захоплення адміністративним характером системи призводить до руйнування основ свободи загалом, адже адміністративні інститути прагнуть до монополії, унеможливаючи таким чином будь-які приватні ініціативи.

Свобода історично трактувалася по-різному: спочатку як звільнення від праці, потім – від кріпосної залежності, а у XVII–XVIII століттях вона набуває значення звільнення від деспотії, у XIX столітті – свобода від промисловців і прийнятих у минулому правових стереотипів. Врешті, сьогодні свободу розуміють як звільнення від матеріального незабезпечення, політичного та ідеологічного примусу та ін. Характерними особливостями сучасного українця є, передусім, свідомо занижена особиста ініціатива щодо здобуття різних благ і постійне меланхолійне очікування від влади сприяння у задоволення інтересів і потреб. Це, поза сумнівом, спричинило відновлення тиранічних принципів правління (адже свобода нерідко стає другорядною в ієрархії життєвих цінностей та інтересів). Особа у цій ситуації опинилася поза межами свободи та у полоні суспільної машини у якості гвинтика. Тоді свобода як загальносуспільна цінність стає немов би зайвою, адже відсутня можливість нею скористатися. Як зауважує психіатр-психотерапевт А. Акопов, за таких обставин загрозою реалізації свободи у суспільстві є

сама ж особа [11, с. 63]. У плинній і надто швидкісній зміні традиційних систем і структур різке зростання горизонтальної і вертикальної мобільності призводить до позбавлення громадян первинної системи орієнтації, що, безумовно, негативно відбивається на поведінці й діяльності індивіда. Особа свідомо несе відповідальність за свої рішення щодо приватного життя, а тому, піддавшись деструкції, людина дезорієнтується у питанні вибору, не витримує весь тягар свободи, перекладає відповідальність за цю свободу на режим, уряд, владу, суспільство, державу тощо.

Усе вищенаведене неодноразово підкреслює важливість власне громадянської свідомості у становленні свобідного суспільства, правової і демократичної держави, оскільки ця свідомість має здатність визначати творчий потенціал особистості на основі свободи, толерантності та ненасилля. Активізація творчості особистості є тим структурним елементом протистояння, котрий знімає узурпацію владою приватних інтересів своїх громадян. Як підтверджує сьогоднішня, саме у громадянському суспільстві можлива реалізація таких цінностей свобідної держави, як терпимість, довіра, цивілізованість стосунків, співробітництво. Як зауважив англо-германський соціальний філософ Р. Дарендорф, «громадянське суспільство – це життєво важливе середовище свободи» [68, с. 76].

З іншого боку, свобода не є абсолютною, а це вимагає відносного обмеження її прояву (з огляду на те, що від свободи до свавілля перехід є легким та непомітним) з метою надання кожній особі та громадянину можливості та сприятливих умов життя. Таке положення не так вже й просто реалізувати, беручи до уваги внутрішні протиріччя: по-перше, свобода надає особі можливість рівності; по-друге, певною мірою обмежує свободу сильних у бік слабших і незахищених, вирівнюючи таким чином можливості одних і других. М. Бердяєв вважав, що рівність і свобода повинні гармонійно співіснувати. Він, зокрема, писав: «Свобода – право на нерівність. Рівність – передусім посягання на свободу, обмеження свободи. Свобода пов'язана зі смыслом життя. Рівність, натомість, спрямована на противагу будь-якого

якісного розрізнення і якісного смислу життя, проти будь-якого права на вивищення» [27, с. 116–117].

Втілюючи потенційну поліаспектність свободи, особа формує новий простір особистого буття з передбаченням у ньому й нових можливостей реалізації свободи, яку творить сама людина, доводячи не лише суть цієї свободи, а інтерпретуючи її як творчість. У цьому контексті свободотворчість – це провідна лінія межі переходу свободи від одного стану до іншого, її еволюції до вищого ступеню свого прояву. Творчість особистості, таким чином, визначає і сенс її свободи, беручи до уваги те, що творчість – це створення, освоєння і використання так званої «культурної культури», провідним елементом якої є і творчість свободи, і свобода творчості.

Відчувши переваги свободи, особа не так легко підкорюється утиску її прав. Своєю чергою влада, що всіляко намагається значно розширити ареал діяльності, повинна діяти у рамках своїх повноважень. А. Фергюсон зазначав: «Той, кому випало управління інертним або смиренним народом, буде безпосередньо розширювати свою владу над таким народом. Кожен новий закон, кожна норма, прийняті державою, будуть обов'язково зміцнювати її авторитет і ставитися до неї, в суспільному значенні, як до єдино значущої, об'єкта страху та поваги» [208, с. 163]. Цікаво зазначав І. Берлін, наголошуючи, що деспотизм тріумфує за умови усвідомлення та прийняття свободи рабами [29, 176]. На думку багатьох філософів, істинна свобода відображається у словосполученні «свобода для», хоча, звичайно, береться до уваги й словосполучення «свобода від». Трактуючи «свободу від» як негативну, «свободу для» визначають як позитивну та таку, котра вкрай необхідна для того, щоб вести визначений і прописаний спосіб життя, за якого народжується бажання бути господарем самого себе [29, с. 136]. Однак, саме негативна свобода – формальна гарантія самовдосконалення і самореалізації особистості, натомість відображенням позитивної свободи буде, неодмінно, спроможністю вже свobodної особи формувати власне

суспільство, державу на основі свободи. Це ще раз підкреслює очевидність і важливість існування свободного громадянина, в якому доцільно поєднані і особиста свобода, і відповідальність за її реалізацію як екзистенційна основа творення демократично-правової держави.

Особа володіє правом відмовитися від свободи, надавши перевагу несвободі, оскільки і свобода, і гідність особи не самодостатні субстанції. Свобода не може бути онтологічною реальністю, адже тоді сам термін «свобода» втрачає зміст. Тому один із багатьох парадоксів свободи полягає у праві та можливості особи від неї відмовитися. Як зауважує Е. Рашковський, «...несвобода може бути школою для думки та душі. Але при цьому несвобода може виконати свою виховну місію лише тоді, коли поруч з нею існує і дихає свобода. Принаймні внутрішня свобода. І тоді будь-яке гоніння на людську гідність, а гідність і є серцевина свободи, – сприймається як дещо необов'язкове, несправжнє, яке не можна прийняти» [175, с. 40].

Загалом діяльність держави та її влади виражається, передусім, у регулюванні (в рамках державної влади) усього різновиду суспільних відносин у державі, не враховуючи тих суспільних відносин, котрі знаходяться поза межами дії закону та права. Верховенство державної влади ґрунтується на трьох структурних елементах: а) універсальність її владної сили, що поширюється на усіх громадян; б) прерогативи; в) присутність таких важелів, якими жодна інша влада не володіє тощо [119, с. 139]. Проте найважливішими компонентами верховенства державної влади, безумовно, є верховенство права та законів на всій території держави. Г. Гегель зауважував, що «ті народи, які не спромоглися сформувати свою державу, не можуть претендувати на значення в історії, як і навпаки, така ж доля очікує і ту розвинену демократичну державу, котра не визнає свободу свого народу» [48, с. 240].

Особисте право на свободу – це перш за все право особи та громадянина вести найдоцільніший для себе спосіб життя. Таке право можна структурувати, що має відповідне конституційне підтвердження. Це: а) право

безперешкодного пересування; б) право на приватне життя; в) право на сімейне життя; г) право на вільне користування особистим матеріальним добробутом та ін. На думку Н. Вітрука, однаковою мірою пояснення суб'єктивного права в широкому сенсі та зведення його до елемента конкретних правовідносин – це не проста інтерпретація чогось уже відомого для правової науки, а новий її етап, зумовлений поглибленням наших знань про права особи, стадії прояву цих прав у зв'язку з іншими правовими явищами – правовим статусом, правоздатністю [40, с. 43].

Яким чином би ми не підходили до трактування свободи, чи суто юридично, розуміючи свободу як незалежність від будь-яких обмежень, норм і правил, чи суто політично, розуміючи свободу як цінності, чи суто філософськи, розуміючи свободу як свободу волі, дій і поведінки, набуття свободи має розумітися передусім у рамках екзистенційного фундаментального блага, беручи до уваги й відношення свободи та відповідальності, в якому рівень відповідальності поставлений пропорційно щодо простору самої свободи. До трактування свободи як певного тягара найближче підійшов Е. Фромм, котрий у втечі від свободи простежив одне із віянь відповідної епохи [215, с. 27].

Моральність принципу свободи полягає у її ціннісному смислі, до якого, безумовно, всі повинні прагнути як до найближчого та найнеобхіднішого добра. Попри те свобода – це водночас і умова прояву моральності особи через моральні вчинки та усю діяльність. Свобода немов висхідна точка, від якої елементарно можна перейти і до необмеженого свавілля, до втечі від реальності, і до раціонально зумовленого морального вчинку тощо. Це означає усебічність проблеми свободи як однієї із моральних проблем, що постають перед особистістю і людством. Розв'язання таких проблем і філософія, і етика здійснює через призму співвідношення «свобода – необхідність». Необхідність у цьому контексті – це зовнішні умови та обставини для морального суб'єкта, в котрих він за певних обставин, зобов'язаний діяти. Слід також визнати, що необхідністю можуть

бути: а) об'єктивні чинники та різні життєві ситуації, включаючи ринкову економіку, внутрішньодержавні конфлікти, війни та ін.; б) утверджені норми та традиції моралі, котрі повинні визначати суб'єкту той чи інший вид поведінки [190, с. 128].

Для прикладу, історико-філософське вирішення антиномії «свобода та необхідність» залежало від схильності тих чи інших філософів або до волюнтаризму, або до фаталізму. Перше поняття трактує свободу через призму волі як вище начало буття над іншими проявами духовного життя особистості [150, с. 130]; друге – простежує увесь життєвий розвиток особистості як відображення невідвратної долі, відкидаючи свободу вибору та будь-яку випадковість [150, с. 745]. Категорії необхідність і випадковість виникли внаслідок міркувань про значення людської долі, Божого провидіння, свободи волі, стихійності всього людського буття і т.п. Однак, як стверджує А. Фергюсон, досягнення свободи для особистості – це історично зумовлений соціально-моральний імператив, вираз її індивідуальності та неповторності, як і рівень розвитку суспільства та державотворення. Саме завдяки свободі особистості та громадянина суспільство може змінити існуючі природні та соціальні обставини навколишнього середовища відповідно до необхідних суспільно значущих цілей [208, с. 243–245]. Попри це, не існує абсолютної свободи особистості, хоча її конкретним і матеріальним носієм за будь-яких обставин і в будь-яких ситуаціях завжди була, є і буде – особа, а відтак спільнота, суспільство, нація і держава, до яких особа безпосередньо належить.

Можливо, саме тому Д. Дьюї був переконаний, що бачення всіх суспільних інститутів крізь призму ворожості щодо свободи неодмінно призводить до заперечення єдиного засобу, котрий забезпечує позитивну свободу діяльності [73, с. 73]. Помилковим є попереднє сприйняття відмови від моральних табу та обмежень як неодмінне звеличення і розширення меж свободи особистості. Таке звеличення і розширення, як «звільнення від», узаконює існування виключного права як права сильнішого. На думку

Д. Кембела, суспільство не має права наполягати на свободі. «Доти, – зазначає американський мислитель, – допоки ми заперечуємо... такий смисл свободи, як свобода грішити, шкодити, помилятися, ми визнаємо, що часом свободу необхідно й обмежувати» [115, с. 602].

Тим не менше, кожен філософ у своїй творчості неодмінно подавав власну формулу свободи, в якій тією чи іншою мірою відображається велич і поліаспектність поглядів на світ і своє призначення у ньому. Для прикладу Платон трактував свободу як схильність до добра, завдяки якій особа перетворюється на свобідного суб'єкта суспільних відносин. Свободу він подав як вже сформований стан розумності (вміщений у людській душі), котрий особа зобов'язана реалізувати впродовж усього життя. Це означає, що свобода спочатку не притаманна людині, вона є станом, якого слід досягти [159, с. 182–183]. Р. Декарт, своєю чергою, наполягав на трактуванні свободи як наслідку морального закону. Тематику абсолютної свободи він виклав у вигляді теорії творення вічних істин. Філософ визнавав, що поняття свободи містить вимогу абсолютної автономії. Джерела будь-якого Розуму необхідно простежувати у природі свобідного акту, адже виключно свобода є основою істини, як і необхідність. Світ – це твір свободи, котра зберігає його безконечно, тоді як істина – це ніщо, за умови, якщо її не відтворює, не приймає чи не утверджує свобода особистості. Свобідна людина є самотньою перед абсолютно свобідним Богом: свобода – це основа буття, його прихований вимір, і саме у цій чіткій системі свобода отримує найглибший і найправдивіший смисл через призму необхідності [70, с. 129–214].

Г. Гегель вбачав у структурі свободи автономію людини як особистості. На його думку, через об'єктивний дух, в котрому весь розвиток визначається ідеєю свободи, – і свобода, і право виражають єдиний смисл, і відношення «свобода і право» усвідомлюються через діалектику свобідної волі людини. Система права як царство зреалізованої свободи і є ієрархією так званих основних прав, отже кожен щабель самозаглиблення ідеї свободи є визначенням наявності буття свободи, тобто означає особливе право, котре

відображається як основа та істина самого права. Тому свобода – це фундаментальне начало духа, проте її можливість проявляється виключно у державі, у рамках якої людина набуває власної гідності як незалежна особа [48, с. 425–432]. Отже, філософію права Г. Гегеля цілком доцільно трактувати саме як філософію свободи.

Ж.-П. Сартр трактує поняття свободи як щось абсолютне, назавжди дане людині, адже на його думку «людина приречена бути свободною». Філософ вбачає у свободі свободу вибору як невід’ємний компонент особистісного буття: полонений свободний у своєму рішенні – або змиритися, або боротися за своє звільнення, а що буде далі, все залежить від тих чи інших обставин. «Проект» теорії свободи як прояв волі, в Ж.-П.Сартра, полягає у проектуванні індивідом самого себе як такого, що цілковито відповідає і за себе, і за свої вчинки. Беручи до уваги, що змісту навколишньому середовищу надає саме людська діяльність, то предмети – це певні знаки індивідуальних людських значень, і поза цим вони – всього лиш те, що дано як пасивні та інертні обставини. Надаючи їм того чи іншого індивідуально-людського значення, людина формує в собі якості окресленої особистості [184, с. 215–266]. Загалом особиста свобода, за Ж.-П.Сартром, – це особистий тягар.

Для М. Гайдегера свобода – це поведінка відповідно до своєї індивідуальності. Він конкретизував: «Сутністю істини є свобода»; «Спочатку свобода визначається як свобода для виявлення виявленого... Далі свобода розкривається як допуск буття сущого, хоч Істина Буття одночасно прихована і неприхована в ньому. Свобода не означає можливість щось не виконувати, як у випадку негативної свободи, чи навпаки, виконувати лише те, що заманеться, як у випадку позитивної свободи. Свобода є частиною сущого. Самовиявлення дане в екзистенційній участі» [220, с. 26–27].

В наш час з’являються відносно нові елементи трактування свободи, з-поміж яких можна виокремити такі: а) персоніфікація та індивідуалізація

свободи; б) взаємодія необхідності та свободи як сутнісне протиріччя людського буття; в) відмова від принципової абсолютизації свободи та несвободи; г) зміщення дискурсу детермінізму-індетермінізму на користь інтерпретації співвідношення індивідуально-особистісних і надіндивідуальних аспектів суб'єктності; д) подолання зосередження на критиці абстрактної свободи; е) зміщення акценту на вивчення зумовленості свободи на основі культури; є) дослідження метазасад свободи тощо.

Коротко кажучи, така смислова панорама історичного підґрунтя сьогоденного розуміння свободи вкотре відображає неможливість виокремлення єдиної універсальної особливості свободи.

Місцем реалізації свободи є, насамперед, суспільство, а не особа, оскільки суспільство за своєю природою є середовищем індивідуалізації, котра реалізується через соціалізацію. У цьому контексті свобода повинна трактуватися як таке, що укорінене в інститутах, структурах, практиці та традиціях соціального цілого. Беручи до уваги, що таке ціле існує завдяки підтримці і відтворенню, слід зазначити, що загальна та особиста свобода тісно взаємопов'язані.

Справжнє розуміння смислу добра стає настільки реальнішим, наскільки розширюються у суспільстві права та свободи особистості та громадянина, наскільки забезпечуються гарантії головних життєвих інтересів. Це, безумовно, не означає, що в умовах відсутності чи неповної розвиненості гарантій можна не зосереджуватися на розумінні добра, радше навпаки, саме такі обставини створюються людиною для її зосередження на ньому. Д. Дьюї зазначав: «Свобода – це багатство різноманітного та хиткого росту, зміна висхідного стану та характеру внаслідок розумного вибору. Ми є свободними настільки, наскільки діємо свідомо щодо того, що намагаємося вчинити. Тому справжня свобода є інтелектуальною, прихованою у тренувальній здатності мислення [73, с. 64].

Вибір смислу є особистісним та свободним за умови, якщо задіяна інтелектуальна та вольова здатність людини. Вибір є обмеженим та не

свобідним, коли в рамках зовнішнього примусу чи свавілля над розумом переважають відчуття страху чи обов'язку. Як зазначав А.Бергсон, можливість трансформувати свободу та суб'єктність відображає проблему та методи діяльності людини заради набуття свободи. На його думку, бути свободним – означає оволодівати собою, присвоювати себе собі у різноманітності вибору [25, с. 174].

Свобода, однак, це не вибір лише одного з декількох варіантів поведінки, а перетворення моральних вимог на внутрішні потреби згідно з переконаннями самої людини. Необхідно визнати, що людина досягає відповідного рівня свободи, в рамках якого вона реалізує наслідки власного свободного вибору, сприймаючи цінності, які свідомо сприйняті, визнані за необхідні та поставлені у найприйнятнішу ієрархію життєвого значення. Наприклад, П. Шарден був переконаний в тому, що справжня свобода полягає у «завойованих пристрастях». На його думку, несміливі, сковані особи та песимісти неспроможні завоювати свободу для себе (хоча кожен має як оптимістичне, так і песимістичне начало). Лише «натхненні зверху» – ті, що вірять у життя, його неминущу цінність і святість, ті, хто несуть в собі незалежність і любов – реально спроможні досягти її сповна [231, с. 347]. Отже, бути свободним набагато важче, ніж відмовитися від свободи, враховуючи те, що змістовне розуміння свободи вимагає постійного руху проти течії, проти дії загальноприйнятих норм і т.д. Тому й справді не кожному вдається винести такий тягар (тягар свободи), та лише окремі особистості, попри усі зовнішні обставини, реалізують своє невід'ємне право на свободу.

У трактуванні свободи можна виокремити два аспекти: по-перше, за принципом об'єктності особистості (фундаментом людського вчинку є об'єктивні дані, відображені і тілесно, і у свідомості, які є домінуючими причинами життєдіяльності людини); по-друге, за принципом утвердження якісної специфічності людського буття, а також неможливості його редукції до інших якихось даних (свобода як суб'єктність на основі здатності

особистості бути суб'єктом, спроможним до самовизначення у соціальному просторі). Таким чином, сам термін «свобода» як суб'єктність містить дві складові: внутрішня і зовнішня самовизначеність. Перша складова включає наявність внутрішньої автентичності як джерела формування цілей і критерій оцінювання того чи іншого здійсненого вибору. Друга – процес реалізації внутрішньої автентичності у зовнішній наповненій протилежностями реальності за допомогою досягнення тих чи інших цілей у предметно-практичній діяльності.

Саме тому набуття свободи та самотності, за Е. Фромом, відбувається двома шляхами: 1) через подальший рух до позитивної свободи, головними засобами досягнення якої є любов і творчість; 2) шляхом втечі від справжньої свободи, котра має визначені психологічні корені у людській природі в різних формах. Скажімо, у демократичній державі, на думку Е. Фромма, такою формою втечі є конформізм як цілковите освоєння особистістю загальноприйнятих шаблонів та стереотипів поведінки (такий, «як усі»). Тим не менше, за усе це доводиться сповна заплатити, і насамперед – втратою особистої любові та особистості загалом [215, с. 94]. В такому випадку свободу слід розуміти як спротив уже прийнятої назавжди самовизначеності, з одного боку, та як право на несхожість і варіативність особистого існування. Як зауважує Ж. Деріда, насправді індивідуальне є можливим у рамках багатозначного, внутрішньо активного та рухливого світу різниці – «номадичних сингулярностей». У цьому контексті людина не просто оволодіває собою, певною мірою собою ж ризикує, а втрачає себе цілковито, радикально змінюючись. Таке ставлення до себе допомагає відчутти абсолютну незалежність від укорінених внутрішніх обмежувачів [71, с. 84–86].

М. Фуко наголошував на тому, що сучасна ціннісна система індивідуалізації містить джерело нових технік існування, які спираються на принцип «обов'язковості до себе». Їхня мета полягає у самостійному конституюванні чи трансформації себе заради досягнення бажаної форми

суб'єктності (коли людина стає суб'єктом відносно себе самої) [216, с. 68]. Безумовно, така поліваріативність свободи пов'язується з поняттям трансгресії як виходом за межі (досвід маргінальності як прагнення дистанціюватися від соціальних процесів).

М. Тлостанова наполягає на можливості свободи в суспільстві у межах плюралізму, спільним принципом якого є непорушення претензії іншого на суб'єктність. У цьому аспекті головне питання полягає у збалансуванні волі та захисті від насильства. Хоча слід визнати, що жодна із конкретних форм солідарності чи єдності в межах окремого суспільства чи держави не може претендувати на універсальність [197, с. 219].

Незважаючи на широту філософсько-правового предметного поля, його вкрай недостатньо для здійснення достовірного та широкопланового аналізу закономірностей трансформації свободи в тому чи іншому суспільстві, в тій чи іншій державі, за тих чи інших обставин тощо. Це підкреслює актуальність і необхідність визначення, в умовах сучасних глобалізаційних процесів, проблематичності та поліаспектності свободи загалом, і зокрема стосовно свободи дії та свободи вибору. Видозміни прояву свободи передбачають розробку, на основі теоретико-методологічного підходу, нової парадигми аспектності свободи крізь призму саме філософського світосприйняття, відображеного у конституційно-правових основах забезпечення свободи як основоположного принципу демократично-правової держави.

На думку Н. Вітрука, справжня свобода особистості не існує поза співвідношенням інтересів особистості з інтересами колективу, суспільства, держави. Тому гармонізація суспільних, спільнотних і особистісних інтересів відображається у співвідношенні реальних прав і свобод громадян із їхніми обов'язками та відповідальністю перед суспільством, у єдності прав, свобод та обов'язків особистості. Проте глобалізаційний процес не повинен бути виправданням універсалізації прав особистості та громадянина, враховуючи, що природним і невід'ємним правом кожного народу загалом є право на

мову, самобутню культуру, власний стиль життя. Саме тому, на думку дослідника, норми про права та свободи особистості та громадянина мають відповідати вимогам конкретного суспільства [40, с. 46–49].

Права і свободи особистості та громадянина – це сфера свободи людини, її особистого вибору, та разом з тим, свобода в жодному випадку не є необмеженою, оскільки такими правами і свободами володіють також інші члени суспільства, бо людські стосунки передбачають співвідношення інтересів та волі у рамках реалізації прав і свобод кожним індивідом. Саме в цьому і полягає цивілізаційний характер будь-якого утвореного людиною суспільства, його життєдіяльності, стабільності та розвитку.

На думку М. Фрідмена та Ф. Хаєка, свобода може гарантуватися виключно особам, здатним підкорюватися правилам, спрямованим на забезпечення цієї свободи. Тому повноцінна відповідальність за свої вчинки, як і повнота права на свободу, передбачається лише для дорослих. Таким чином, порушуючи правила, котрі гарантують свободу для всіх, людина може бути покараною виключенням із загальної системи захисту від насилля, установленою для тих, хто підкорюється законам. Однією з неодмінних характеристик панування свободи в суспільстві є свобода особистості, яка полягає у можливості відстоювати та відкрито пропагувати радикальні зміни в суспільній структурі, допоки її агітація обмежується переконанням і не відбивається на застосуванні примусових дій та інших видів примусу. Проте, для прикладу, політична свобода, як стверджують М. Фрідмен і Ф. Хаєк, полягає у відсутності примусу одних осіб щодо інших, оскільки головна загроза свободі – це сила примусу. Тому збереження свободи вимагає максимального усунення такої концепції влади та розподіл тієї саме влади, яку усунути неможливо, тобто взаємозалежності та взаємообмеження законодавчої, виконавчої і судової влади [211, с. 147–149].

Поряд із філософським розумінням свободи існує також спеціально-юридичне її трактування, відображене у позитивному праві. Тим не менше, філософія права опирається саме на філософське розуміння свободи. Тому

щоб визначити межі власне філософського розуміння свободи, слід відобразити, в який саме спосіб свобода використовується у праві та як на основі конституційно-правових засад забезпечується її реалізація у демократичній державі.

1.3. Філософське осмислення конституційно-правових засад реалізації права на свободу в демократичній державі

Особистість характеризується перш за все як соціальна істота, ознаками якої є: рівень знань, освіченості, життєвого досвіду громадянина; сімейний, матеріальний стан, професія; відносини, в які вона вступає – економічні, політичні, національні, моральні та ін. Ці особливості, на думку А.Васільєва, дозволяють стверджувати, сформувалася чи не сформувалася особистість тієї чи іншої людини [35, с. 215]. Попри це, вказані особливості неодмінно впливають і на правовий статус особистості.

Проблематика особистості та громадянина відображається у відношенні «суспільство – держава» та є глобальною за внутрішнім змістом і зовнішнім проявом. У структурі теорії права та держави це питання є об'єднуючим, адже воно зумовило виникнення теорії правового становища особистості, в основі якої лежить розуміння правових якостей особистості як суб'єкта права та правової комунікації, її онтологічного статусу, закономірностей генези, перспектив подальшого розвитку. Змістовні елементи правового становища особистості формулюються крізь призму спеціальної теорії правового становища особистості у структурі загальної теорії права та держави [40, с. 5–6]. Загалом відносини особистості та держави є базисом політико-правової думки. У своїй праці Ю. Аверін зазначає: «якою б не була держава за своєю природою, яким би не був у ній пануючий режим, відносини людини та держави завжди викликали не лише теоретичний, а й практичний інтерес, оскільки поза врахуванням інтересів

окремих громадян і держави неможливо встановити порядок у суспільстві. Саме тому зміст нової історичної парадигми цих відносин полягає у тому, щоб місце пануючої в минулому ідеології «керування» держави людиною зайняла протилежна ідеологія – «служіння» держави людині» [4, с. 28–29]. Доктринальна ієрархія прав особистості та громадянина інтерпретує відносини людини та держави приблизно так: свобода, юридична рівність, універсальність прав людини та верховенство закону. Звідси права людини – це структурна складова системи громадянського суспільства та демократично-правової держави як свідчення нормативного вираження меж свободи особистості та громадянина.

Кожна форма державного правління та державного устрою, як і певний політичний режим, творять власний тип особистості на основі специфіки суспільного становища. Беручи участь у суспільних відносинах, людина не може бути абсолютно свobodною, адже свобода однієї людини обмежується свободою іншої. Якщо ж свобода обмежується свободою, таке обмеження має регламентуватися чи визначатися правом. У людській життєдіяльності право невід’ємне від свободи як наданої законом можливості діяти на власний розсуд (свobodно). Загалом у суспільстві організованому в державу, право та свобода між собою тісно переплетені, наприклад, свобода слова з правом висловлювати свою думку тощо.

В. Ющенко проголошував: «Право можна розглядати як інструмент всебічної демократизації суспільства та необхідну умову забезпечення свободи, яка об’єднує націю та визначає філософію влади» [84], оскільки саме право встановлює зміст, смисл і масштаби свободи і відповідальності особи, надаючи можливість для громадянської, політичної, професійної активності кожному громадянину як суб’єкту суспільних відносин. На думку Н. Алексеєва, саме гуманістичне право – це основа усієї національної юридичної системи, спрямованої на визначення напрямів діяльності законодавчих, виконавчих, правоохоронних органів з усіх питань, на які тією чи іншою мірою поширюються права людини [12, с. 9].

Права і свободи громадянина пов'язані з тією державою, громадянином якої він є, тоді як права та свободи особистості належать особам без відповідного громадянства, іноземцям, біженцям, тобто особам – не громадянам держави, на території якої вони перебувають чи проживають. Великий юридичний словник подає поняття правового статусу людини як систему визнаних і гарантованих державою (у рамках закону) прав, свобод та обов'язків, а також законних інтересів людини як суб'єкта права. Права та свободи виражають соціальні можливості громадянина, визнані та забезпечені державою, тоді як обов'язки – вимоги держави до громадянина та його поведінки [33, с. 419]. Н. Шукліна зауважує: «По-перше, права і свободи, що складають основу правового статусу особи, не можуть бути реалізовані без високого рівня правосвідомості та інших її компонентів: без кореспондуючих правам юридичних обов'язків, без юридичної відповідальності в необхідних випадках, без правових гарантій, без правоздатності й дієздатності як визначальних рис вольової усвідомленої правової поведінки людини. По-друге, категорія правового статусу дає змогу усвідомити права, свободи, обов'язки особи у цілісному, системному вигляді, порівняти статуси людей в системі структурованого громадянського суспільства, відкриває шляхи подальшого їх удосконалення» [234, с. 320].

Загальна система прав і свобод особистості та громадянина – єдиний вичерпний механізм із взаємоузгодженими структурними елементами (громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права). За наявності такої системи в державі основи гідності особистості фактично є новою інтерпретацією сутності соціальної держави в рамках її становлення як демократично-правової держави сучасного рівня. Як зауважує Д. Керімов, людська гідність – велике благо, основа незалежності й свободи, гордості і честі, становлення та постійного розвитку особистості, найважливіша складова частина прав людини, одне із свідчень рівня культури суспільства, його гуманістичної сутності [97, с. 244].

Громадянин порівняно з «негромадянами» володіє набагато більшою кількістю прав і свобод; останні, натомість, не можуть брати участь у голосуванні під час проведення тих чи інших внутрішньодержавних реформ, не можуть бути обраними до органів державної влади чи інших правоохоронних органах. Крім того, на «негромадян» меншою мірою поширюються і соціальні права та блага, передбачені для громадян.

Права, свободи та обов'язки, згідно з правовим статусом особи, поділяються відповідно за сферою реалізації: громадянські, політичні, соціально-економічні, культурні. Поділ конституційних прав і свобод здійснюється залежно від суб'єкта: права і свободи людини; права і свободи громадянина; права і свободи іноземця; права і свободи особи без громадянства. На думку А. Васильєва, захист прав та свобод особи та громадянина зумовлюється наявністю визначених соціальних і юридичних чинників, котрі б забезпечували кожному члену суспільства реалізацію важливих особистих, політичних та економічних прав і свобод. До таких чинників дослідник відносить:

- проголошення та конституційне чи інше законодавче утвердження широких демократичних прав і свобод особистості;
- конституційну чи іншу законодавчу заборону державним органам, посадовим особам, іншим суб'єктам права порушувати права і свободи особистості; визначення відповідальності за порушення передбачених чинним законодавством прав і свобод;
- законодавчі умови та порядок обмеження тих чи інших прав і свобод громадян та застосування до них визначених заходів державного примусу. Наприклад, у випадку скоєння особою злочину до неї можуть застосовуватися заходи примусу та обмеження його прав і свобод, передбачених кримінальним та кримінально-процесуальним законодавством. Також можливе обмеження прав і свобод громадян у випадку запровадження воєнного чи надзвичайного станів;

- існування державно-правового механізму захисту і відновлення порушених прав і свобод державними органами, організаціями, посадовими особами, громадянами; право особи обирати найефективніші форми захисту своїх порушених прав і свобод;

- надання громадянам права на самозахист від порушників їхніх прав і свобод шляхом законодавчого врегулювання порядку та умов самозахисту тощо [35, с. 114–115].

Прагматичність і складність формування української демократично-правової держави полягає передусім у незахищеності особистості та громадянина, у незабезпеченні їхніх прав і свобод. І причина полягає не стільки у малорозвиненій ринковій економіці (такій, що не може забезпечити належний рівень життя громадян), скільки у неспрямованості економіки на забезпечення політичних і соціально-економічних прав особистості та громадянина.

Окрім того, невиконання соціальних програм виголошених напередодні виборів, та політичних гасел негативно впливають на свідомість громадян, особливо стосовно довіри до державної влади. У свідомості людей зароджується переконання, що на бездіяльності та безвідповідальності одних владних структур, непрофесійності других і саботажі третіх демократичні свободи здобуваються через незахищеність соціально-економічних прав людини.

Для успішної інтеграції України в Європу і формування демократично-правової держави необхідно викорінювати недовіру до державних інститутів, здійснювати законодавчу та просвітницьку роботу задля освоєння правової і політичної систем у рамках міжнародних стандартів. Реалізація конституційно-правових засад забезпечення свободи особистості та громадянина передбачає налагоджений правовий і організаційний механізм забезпечення прав і свобод людини, який визначає напрям відносин особистості та держави у межах взаємної відповідальності.

Окрім внутрішньодержавних методів захисту прав і свобод громадян, існують і міжнародні нормативні документи; діють відповідні спеціальні органи міжнародного рівня: Комісія з прав людини при ООН і Європейський суд з прав людини при Раді Європи (розгляд заяв і скарг щодо неналежного захисту прав і свобод внутрішньодержавними судовими інстанціями).

Як зауважує С. Алексєєв, саме «приватне право відображає головні процеси, пов'язані зі становленням системи суб'єктивних прав, котрі відкривають гарантований простір для особистої активної діяльності людей, їх творчості, ініціатив, поривів... І саме звідси приватне право постає як атрибутивні юридичні форми, в межах яких реалізується свобода особистості як можливість бути самим собою, економічна свобода, самостійність і рівність людей, ... і які можуть юридично забезпечувати статус свободних суб'єктів..., захищати їх від втручання держави, від її свавілля» [13, с. 33]. Своєю чергою В. Нерсєсянц, змістивши свої міркування у бік інституту приватного права – права власності, наголошує: «Історичний прогрес свободи та права свідчить про те, що формування і розвиток свободної, незалежної і правової особистості необхідним чином пов'язані з визнанням людини суб'єктом відносин власності... Де повністю заперечується право індивідуальної власності на засоби виробництва, де не лише немає, а й у принципі неможливі свобода та право. У логіці таких взаємозв'язків власності, свободи та права приховані глибинні причини несумісності соціалізму (як загальної заборони приватної власності) із правом і свободою» [146, с. 32].

Тим не менше, на думку російського філософа, юриста та державознавця Б. Чичеріна, право (і природне, і позитивне) спрямоване саме до зовнішньої свободи особистості, а не до внутрішньої (моральності). Простеживши таку закономірність, він зазначав: «Право і моральність визначають дві різні особливості людської свободи. Перша стосується виключно зовнішніх дій, друга – створює закон для внутрішніх поривів. Також зрозуміло, що право є не лише нижчим ступенем моральності, як

стверджують моралізуючі юристи та філософи, а самостійним началом, котре містить свої особисті корені у духовній природі людини... суспільство може формуватися для суто практичних цілей поза будь-якими моральними вимогами; але оскільки воно сформоване із свободних осіб, діючих у межах однієї спільноти, то свобода одних невідворотно зіштовхується з свободою інших. Саме тому існує крайня необхідність у наявності загальних норм, котрі визначатимуть, що належить одній особі, а що іншій, і що кожна з них вправі чинити, не посягаючи на чужу свободу. Така вимога впливає передусім із самої природи людини як розумово-свобідної істоти, що перебуває у відносинах із подібними собі» [135, с. 256].

Внутрішня свобода є особливістю моральності, тоді як правом кермують саме зовнішні дії. Беручи до уваги те, що зовнішні дії безпосередньо залежать від внутрішніх потягів, право не може існувати поза межами внутрішньої свободи особистості. Б. Чичерін зауважує: «У будь-якому випадку, допоки особа діє у рамках наданої їй законом зовнішньої свободи, праву байдужі помисли особистості, проте як тільки особистість переходить ці межі та порушує закон, тоді одразу ж з'являється необхідність визначити її провину, а це неможливо поза проникненням в особливості внутрішньої свободи. Саме тут народжуються поняття про осудність, злочинність дії, залежної від ступеня перекручення волі, про пом'якшуючі обставини. Все це формує завдання кримінального права...» [226, с. 163].

Філософський підхід до трактування свободи впливає і на вирішення питання відмінності права природного від позитивного. Адже і те, й інше спрямоване на визначення зовнішньої свободи особи, а тому суть одного і другого відображається у найрізноманітніших проявах зовнішньої свободи. На думку Т. Кашаніної, «Право природне – це право в так званому загальносоціальному смислі. Це соціально виправдана можливість, свобода визначеної поведінки людей. Люди, беручи участь у суспільних відносинах, мають змогу здійснювати певні вчинки, поводити себе відповідним чином у тій чи іншій ситуації... Позитивне право – це право у юридичному розумінні.

Це утверджені або санкціоновані державою правила чи норми поведінки людей» [95, с. 46]. У такому контексті різниця між позитивним і природним правом полягає у кореспонденції зовнішньої свободи особи суспільству. Зміст природного права містить суспільно виправданий смисл позитивного – державно виправдану зовнішню свободу. Поряд із цим, необхідно підкреслити, що у свободі міститься вираз сутності природного та позитивного права в суб'єктивному значенні, тоді як сутність об'єктивного права виражає воля держави, яка визначає не лише права, а й обов'язки, які має змогу утверджувати у своїх нормах [95, с. 53].

Допускаючи накладання об'єктивним правом певних обов'язків, треба визнати, що ці обов'язки вкрай необхідні для реалізації свободи підпорядкованих праву осіб. Зокрема, залежність права та зовнішньої свободи виражається там, де право визначає зовнішню свободу, її рівень.

Як зауважує Б. Чичерін, у межах філософського підходу до вивчення юридичної свободи існує таке ж розмежування приватного та публічного права, як і відповідних їм головних методів правового регулювання: імперативного та диспозиційного. «Повним відображенням юридичних начал, поза будь-яким стороннім змістом є право приватне. Тут людина розуміється як свободна та самостійна особа, якій надається певна частина матеріальних відносин і яка перебуває у визначених юридичних відносинах з іншими особами. За природою таких відносин у цій сфері панує індивідуалізм, і саме тут міститься базовий осередок людської свободи. Таким чином, із взаємодії свободної волі та свободи виникає низка взаємопов'язаних відносин, у визначенні котрих виражається уся специфічність юридичного розуму» [226, с. 172]. З позиції згаданого вище вченого впливає, що виражаючи свободу через право, філософія не може не визнавати присутності єдиного джерела свободи в окремій особі, у її внутрішньому самовизначенні, а не у безособовому явищі, такому як держава. На його думку, держава не може допустити, щоб публічне право поглинуло приватне. З метафізичної точки зору істинна сфера свободи – це,

безперечно, приватне право, тоді як публічне є вищим щаблем, але в жодному випадку не з приниження, а для захисту його від порушення [226, с. 173–175].

Практично впродовж усього суспільно-історичного розвитку права особи та громадянина розглядаються як права-привілеї для обмеженого кола осіб. «Ідея рівності людей, що виникла ще у стародавню епоху, – зазначає В. Нерсесянц, – не була реалізованою і в середньовіччі, як і не була забутою розвиваючись із різних позицій і у різних формах, напрямках. Це був історично перспективний напрям, що вплинув на формування тих тенденцій і юридичних конструкцій прав і свобод людини, з якими пов'язане сучасне розуміння прав людини загалом» [146, с. 123–124].

Сьогодні можна констатувати наявність сформованої категорії так званих «універсальних» прав особи в межах загальної рівності людей, в основу якої покладено загальноправовий смисл, єдиний для усієї світової спільноти. Крім того, поступово формується поняття фундаментальних прав і свобод людини, котрі все глибше утверджуються у міжнародно-правових документах з урахуванням специфіки внутрішнього законодавства певної держави, враховуючи і постсоціальні держави також. Отже, права та свободи перетворюються з об'єкта суто внутрішньодержавної політики в загальний об'єкт міжнародного права. Як стверджує Р. Мюлерсон, сьогодні обсяг прав і свобод особи визначається не лише конкретними особливостями відповідного суспільства чи держави, а розвитком людської цивілізації загалом, як і рівнем та ступенем інтегрованості міжнародної спільноти. Тобто наскільки цілісним стає світ, настільки більш значущим стає вплив міжнародних чинників на права і свободи» [142, с. 13–14]. Цікавим щодо об'єкта наукового дослідження є визнання індивіда суб'єктом міжнародного права, хоча головним суб'єктом міжнародного права все ж залишається держава, та й міжнародна правосуб'єктність індивіда завжди заперечувались юристами [108, с. 235].

Таким чином, права людини в рамках їх міжнародного трактування – це фундаментальні універсальні права, егалітарні, такі що системно забезпечують гідне життя і всебічний розвиток особистості в умовах суспільно-історичного розвитку сучасного державотворення. У випадку, якщо певне базове право з тих чи інших причин не увійшло до основ конституції держави, то воно неодмінно повинно визнатися цією державою незалежно від його конституційного підтвердження.

Загалом права, свободи й обов'язки особи та громадянина щоразу набувають глобальнішого характеру в контексті нових передумов пов'язаних передусім із міжнародним тероризмом, міжрелігійними, міжконфесійними та міжетнічними конфліктами, включаючи наркобізнес, торгівлю людьми, національну організовану злочинність, техногенні та природні катастрофи тощо.

Фактично вже у конституціях пострадянських держав починають втілюватися прийняті на міжнародному рівні демократичні принципи, які утверджують засади переосмисленого конституційного устрою: незалежність народу та суверенітет держави, механізми реалізації державної влади, поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, плюралізм, поліпартійність, визнання приватної власності та ін. У сучасних конституціях особа визнається найвищою цінністю: її невід'ємні права, свободи, їх державний захист, засади правової держави, верховенства права та закону тощо. Сьогодні діяльність у рамках прав і свобод особи та громадянина виражає одну з найважливіших складових усього процесу демократизації, у тому числі політичних, економічних та інших реформ, які спрямовані на досягнення якісно вищого рівня суспільного розвитку.

Поняття демократії, як і правової держави, пов'язане з усвідомленням співвідношення прав і свобод особи та державної влади. Як зауважує Д. Саблін, «процес історичної творчості людини значною мірою залежить від обсягу її прав і свобод, який і визначає її соціальні можливості та блага, забезпечує характер життєдіяльності, систему зв'язків, взаємодій,

міжособистісних суспільних відносин. Тому проблема прав і свобод особи завжди була предметом гострих класових боїв, які точилися заради оволодіння правами, розширення прав, котрі б фіксували статус людини в суспільстві. Кожен ступінь розвитку суспільства був кроком на шляху здобуття та розширення свободи» [180, с. 5-6].

Кожна особа, наділена тією чи іншою мірою свободи, реалізуючи власні інтереси, повинна враховувати й інтереси інших осіб, таких самих суб'єктів суспільних відносин. Тому свобода – це можливість здійснення свідомого вибору того чи іншого способу особистої поведінки, що передбачає певну незалежність особи від зовнішніх умов та обставин. А право полягає у частковому обмеженні свободи особи, необхідному для спільного існування свободних громадян у єдиній державі.

Для забезпечення прав і свобод держава зобов'язана усунути несприятливі наслідки безробіття, забезпечити зростання зайнятості населення, вчасно надавати соціальні пільги тощо. Це вимагає постійної уваги з боку держави, хоча, на жаль, сьогодні вирішення соціальних негараздів поки що не здійснено. Тому чимало філософів не визнають соціально-економічні права як суб'єктивні, оскільки вони й справді не завжди можуть бути захищені судом. Саме з таких міркувань США, як і деякі інші держави, не приєдналися до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Враховуючи, зрештою, відмінність реалізації економічних прав від реалізації політичних чи особистих, ідея державності та гарантії соціально-економічних і культурних прав потребують постійної і пильної уваги та зусиль держави. Низка країн, зокрема Німеччина, Швеція, Данія та ін., попри все, зуміли забезпечити високий, гідний рівень життя своїх громадян.

Слід визнати, що творення правової держави – не односторонній процес, а постійна, безперервна та кропітка праця усіх членів суспільства. Як зауважує П. Новгородцев, одні соціальні проблеми є надто складними, щоб їх вирішувати законодавчим шляхом, інші – надто невловимі, треті – надто

залежать від моральних причин. Із цього випливає, що вся складність орієнтації правової держави полягає у дотриманні балансу між свобідною економікою і визначеними методами впливу на розподільчі процеси в рамках формальної рівності, свободи, справедливості, «вирівнюючи, таким чином, соціальну нерівність» [149, с. 293–294]. Піклуючись про підвищення соціального статусу громадян, держава, тим не менше, не повинна звільняти індивіда від відповідальності за свою ж долю і, зрештою, за долю інших осіб.

Держава, намагаючись створити суспільство загального благоустрою, не повинна використовувати адміністративно-командні методи. Тому одним із основних структурних елементів правової культури є правове виховання особи – прагнення у будь-якій справі утвердити правові начала як найвищі цінності цивілізації. На думку С. Сливки, створення тих чи інших норм повинно відображати максимальний захист сумарних прав і свобод громадян шляхом використання здобутків усіх видів культури даного суспільства. «Оскільки право є культурним феноменом, – пише дослідник, – будучи частиною загальнолюдської культури, то правова культура становить цілісний правовий космос, що охоплює усі правові сфери суспільного життя. Суть культури саме і полягає у сприянні впорядкованості суспільного розвитку» [186, с. 195].

Сьогодні доводиться констатувати низький рівень правового виховання населення, адже проводилося воно здебільшого на основі поверхневого, догматичного ставлення до прав особи та громадянина. Відсутність правової культури залишає негативний відбиток на всіх щаблях розвитку суспільного життя. На нашу думку, для формування української правової культури необхідно враховувати накопичений історичний досвід взаємовідносин особи та держави. Визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, гуманізація і демократизація суспільних процесів ставлять на перше місце тематику розробки нових підходів до формування правової культури громадян, адже існуючі є недостатніми для створення демократично-правової держави.

Вияв поваги до права, як і захист прав і свобод особи, є екзистенційною основою побудови демократичної влади, політичною структурою свободи людини загалом. Свобода під захистом держави неодмінно породжує здатність до економічного та соціального розвитку, який забезпечує розвиток усього людства. Свобода реалізується лише в демократично-правовій державі, відмінною рисою якої є верховенство права. Дотримання законів свідчить про ступінь реалізації, громадянських прав, встановлених з урахування інтересів усіх та кожного. Кількість таких прав у тій чи іншій державі неоднакова і залежить саме від рівня політичної і правової культури. Фактично весь історичний процес формування прав і свобод людини можна простежити як шлях поступового визнання народами та державами гідності та цінності людської особистості.

Закріплені на законодавчому рівні права і свободи сукупно формують основу правового статусу особи, який є серцевиною нормативності відносин особи та держави. Вагомим елементом правового статусу особи є його відносна стабільність і незмінність порівняно з фактичним суспільним становищем громадян та їх соціальним статусом.

Сенс людського життя відображається свободою, а право є досить ваговою умовою і критерієм досягнення свободи, тоді як свобода є сутністю права. Тому реалізація власної волі не повинна бути стихійною і випадковою, адже людина позбавить сама себе можливості досягнення свободи, полонивши себе бажаннями і потребами. Саме в цьому і прихована суть несвободи, бо ж воля є істинною лише за умови ототожнення зі свободою, тобто в собі та для себе. Таким чином, свободна воля і є суттю права.

Своєю чергою, пізнання цієї свободи відбувається у три етапи: а) абстрактне право; б) мораль; в) моральність. Усі вони передбачені свободою як рухом від абстрактного до конкретного. Таким чином, перший етап передбачає визначення свободної волі як самоусвідомлення, а правом сприймається виключно те, що є законом. У цьому контексті предмет закону – це лише зовнішні прояви людських стосунків, але в жодному випадку не

їхня внутрішня сторона (можливо тому закон і відрізняється від права). Другий етап відображає недостатність обмеження першого, проте сам також ще не виражає істинності права, оскільки трактує його саме через мораль. Урешті, третій етап визначає право як моральність (саме на цьому етапі розкривається суть права, свобода ж усвідомлюється як реальність і необхідність, тому право охоплює весь зміст свободи).

Сьогодні ні суспільство, ні держава ще не досягли відповідного рівня розвитку права, що вимагає створення засад для формування громадянського суспільства та правової держави. Існує чимало вимог щодо забезпечення прав і свобод особи та громадянина у міжнародно-правових документах. Зокрема, стаття 9 Загальної декларації прав людини містить таке: «Оскільки кожен вважається невинним, поки його вина не доведена, то у випадках, якщо визнається за потрібне арешт особи, будь-які зайві суворі міри, котрі не є необхідними, повинні строго призупинятися законом»; стаття 7 Загальної декларації прав людини вказує: «Ніхто не може бути самовільно позбавлений свободи»; стаття 8 Загальної декларації прав людини містить таке: «Закон повинен установлювати покарання виключно в рамках строгості та бездискусійності необхідності» [82]; третя поправка до конституції США визначає: «Право людей на охорону особи, житла, документації та майна від несанкціонованих обшуків чи арештів не повинно порушуватися, і ордери на обшук чи арешт не будуть видаватися без достатніх підстав, підтверджених присягою. Такі ордери повинні містити детальний опис місця обшуку, а також осіб, які підпадають під арешт»; у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права передбачено: «Кожен має право на свободу та особисту недоторканність, і ніхто не може бути підданим свавільному арешту чи утриманню під вартою. Ніхто не може бути позбавленим свободи в інший спосіб, ніж відповідно до чинного законодавства. Кожному арештованому під час арешту повідомляються причини арешту та пред'являється звинувачення» [134, с. 17].

Отже, свобода – це свідомо поведінка, спрямована виключно на істинне благо. Це, безумовно, поступовий процес здійснюваний самою людиною. Упорядкованість правової і політичної сфер, зміцнення державності як запоруки формування громадянського суспільства має базуватися на ідеологічному підґрунті, в якому зароджується ідея юридичної свободи (на відміну від трактування свободи як вседозволеності). Сьогодні одним із завдань юридичної науки, є створення потрібної науково-теоретичної основи для законотворчості та правореалізації у межах розуміння юридичної свободи як пізнаної необхідності поза політичною кон'юнктурою. Виконання поставленого завдання зводиться практично нанівець, коли відсутня єдність думок серед науковців щодо суті та меж юридичної свободи, а також щодо її найоптимальнішого стану та методів досягнення.

Як зауважував Ю. Кравченко, принципи діяльності державних інституцій щодо охорони основних прав і свобод громадян визначають утвердження у правових нормах найзагальніших і вихідних положень, пануючих у державі політичних і правових ідей, основних засад, котрі б інтерпретували найважливіші правила. «Принципи діяльності держави в зазначеній сфері, – писав дослідник, – слід розглядати на кількох рівнях або, іншими словами, виділяти з-поміж них загальні принципи і спеціальні. До перших належать принципи, характерні для діяльності держави загалом, або, як їх нерідко називають, політико-правові принципи. До них слід віднести такі принципи, як верховенства права, розподілу влади, демократизму, гласності, врахування громадської думки тощо. Другу групу складають принципи, які знаходять свій вияв в окремих напрямках (видах) державної діяльності – здійсненні державного управління, правосуддя, прокурорського нагляду. Ця група складається з відповідних підгруп принципів – принципів державного управління, принципів здійснення правосуддя, принципів прокурорського нагляду» [109, с. 209–210].

Сум'яття привносить поширений сьогодні плюралізм праворозуміння, оскільки пояснення права безпосередньо залежить від сприйняття

суспільством свободи у її юридичній інтерпретації. Слід визнати, що межі науки закінчуються там, де закінчується плюралізм. Але в пошуку моделі праворозуміння перевага надається саме тій, яка відповідатиме сучасному ступеню розвитку вітчизняної юриспруденції.

Гарантії основних прав і свобод людини й громадянина становлять систему норм, принципів, умов і вимог, які забезпечують у сукупності додержання прав та свобод і законних інтересів особи. В. Грищук пов'язує залежність якості кримінально-правового захисту особи, її прав і свобод безпосередньо з якістю самого кримінального закону. «Необхідно підкреслити, – пише він, – що проблема якості кримінального закону є не лише юридичною, кримінально-правовою, але й логічною, філологічною, психологічною, кримінологічною, криміналістичною...» [58, с. 201]. Слід брати до уваги і статтю 3 Конституції України, згідно з якою особа, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищими соціальними цінностями. Саме тут йдеться про правове забезпечення реалізації вказаного конституційного принципу кримінально-правовими засобами.

В. Кравченко та О. Фрицький у системі гарантій прав і свобод особи та громадянина простежують передумови економічного, політичного, організаційного та правового характеру. Система гарантій – це умови, засоби й методи, які забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод особи [110, с. 150–155; 212, с. 173–184]. Реалізація конституційних прав і свобод забезпечується двома категоріями гарантій. Це, по-перше, загальні гарантії, якими охоплюється вся сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, спрямованих на практичне здійснення прав і свобод громадян, на усунення можливих причин і перешкод щодо їх неповного або неналежного здійснення, на захист прав від порушень. По-друге, це спеціальні (юридичні) гарантії – правові засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, охороняються, захищаються права й свободи громадян, усуваються порушення прав і свобод, відновлюються порушені права.

У такому контексті аргументується потреба в утвердженні позитивістських начал, в основі яких лежить цілісність зміщення проблеми свободи в рамки сучасного нормативного праворозуміння з метою її ефективного розв'язання.

Висновки до першого розділу

Із вищевикладеного дослідження можна зробити такі висновки:

1. Емпіричних даних, отриманих лише із дослідження законодавчої бази та юридичної практики, абсолютно не достатньо ні для правильного розуміння правових явищ, ні для подальшого розвитку науки про право. Це обумовлює значимість філософських передумов мислення для будь-якої науки, в тому числі й для юридичної.

2. Деякі питання юридичної науки не вирішуються поза філософським способом мислення, зокрема, щодо розуміння суті права. Збіг таких обставин викликав до існування окрему юридичну науку – філософію права. Саме на філософії ґрунтуються перші системні знання про державу і право, базові компоненти та форми існування. Філософія права є необхідною частиною системного бачення природи буття і суспільства.

3. Дослідження філософсько-правової проблематики завжди вимагало співвідношення прав як видового поняття із чимось фундаментальнішим – родовим поняттям. Різні вчені таким вважали волю, правило, порядок, інтерес. На цій підставі стверджуємо, що право – об'єкт вивчення юридичної науки, а вивчення свободи – об'єкт вивчення багатьох наук. Єдність понять свободи та права є фактом незаперечним.

Розділ II

УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ СВОБОДИ ЯК СУТНІСНОГО ПРИНЦИПУ ДЕМОКРАТИЧНО-ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

У рамках генеалогії свободи можна виразити як самодостатній засіб подолання обмеженості і як метод інтелектуального освоєння універсуму.

З точки зору феноменології свобода – це метод необмеженого виявлення найрізноманітніших форм особистісних взаємовідносин. У цьому випадку, свобода визначається як формальна рівність усіх. Для того, щоб проаналізувати соціальний аспект свободи, необхідно, насамперед, з'ясувати, за яких умов теоретичність соціалізації досвіду домінувала у загальному досвіді. Як зазначає Дж. Дьюї, «проблема полягає у тому, щоб установити: культура якого різновиду настільки вільна сама в собі, що започатковує і породжує політичну свободу. Звільнення від гніту та репресій, які існували раніше, означає лише необхідну перехідну стадію» [73, с. 57].

Певною мірою крізь призму генеалогічного і феноменологічного підходів до вивчення свободи можна виявити, що термін «соціальне» містить в собі історичний елемент, у розумінні якого прихована конкретна історична ситуація. Трактуючи свободу як процес присвоєння і відчуження особистого буття, слід підкреслити, що її міра, в такому випадку, – це відповідальність за присвоєння особистого буття. Адже на думку Ю. Давидова, свобода у рамках суспільства розглядається з двох сторін, з яких одна – відчуження, а інша – присвоєння [66, с. 31].

У цьому розділі дисертаційного дослідження ми, по-перше, розкриваємо екзистенційність свободи як принципу самовизначення і самореалізації громадянина; по-друге, трактуємо міру прояву свободи крізь призму вибору між моральністю й аморальністю вчинку; по-третє, простежуємо зв'язок між правом і свободою, що становить основу формування демократичного суспільства тощо.

2.1. Свобода як екзистенційний принцип самовизначення і самореалізації особи

Свобода – один із екзистенційних цінніснозорієнтованих принципів суспільного життя, про який зазначається в усіх нормативно-правових актах демократичних держав, їх конституціях, міжнародно-правових документах тощо. Існує трактування свободи особи в рамках її історичного розвитку: наскільки людина пізнає і використовує закони суспільства та природи, настільки і стає свobodною. Як зауважує І. Гобзов, особа у ранню історичну епоху була менш свobodною, ніж на сучасному етапі свого розвитку [53, с. 115]. Для прикладу, Е. Фром висловився, що у сучасному темпі розвитку суспільство творить ринковий характер особи. «В людей із ринковим характером, – писав він, – відсутні інші цілі, крім постійного руху, виконання усіх справ із максимальною точністю та ефективністю і, якщо їх запитати, чому саме вони мають рухатися з такою швидкістю, чому вони прагнуть до високої ефективності виконання особистих справ, то на це запитання у них відсутня вичерпна відповідь. Натомість вони звикли раціоналізуватися від такого, як «збільшення робочих місць», або ж «з метою постійного розширення компанії» [214, с. 153].

У рамках буденної свідомості свobodна особа – це особа, котра спроможна, певною мірою, робити те, що бажає. Таку позицію підтримував Б.Спіноза, назвавши свobodною ту річ, яка існує через необхідність власної природи. «Людська свобода, – писав філософ, – полягає у стабільному існуванні, яким наш розум володіє завдяки безпосередньому єднанню з Богом, тому жодна людська душа, жодні її дії і вчинки не підкоряються будь-яким зовнішнім причинам, не можуть бути зміненими чи знищеними ними, але повинні перебувати вічно та незмінно» [191, с. 76]. Схожу позицію зайняв І. Кант та філософи, у працях яких простежується трактування свободи як підкорення праву, тобто як вчинок з усвідомленням відповідальності, що зрештою означає самоствердження людини. У рамках

цього розуміння свобода реалізується за двох умов: можливість вибору мети вчинку чи дії (свобода волі) та можливість її досягнення (свобода самого вчинку чи дії). Обидві умови однаково необхідні для того, щоб особа була свободною. Як зауважував один із російських мислителів М. Бакунін, «від свободи неможливо відрізати жодного кусочка, оскільки у цьому кусочку і зосереджена уся повнота свободи» [19].

Попри те, хоча й існує прив'язування історичного процесу до боротьби між свободою і необхідністю, у практичній діяльності людина зустрічається, насамперед, із конкретно-історичним втіленням необхідності як існуючих економічних, соціальних, політичних і природних зв'язків, котрі й визначають коло її інтересів, можливостей досягнення відповідних цілей. Окрім того, людина хоча й володіє свободою у виборі засобів і цілей, проте не є свободною у виборі об'єктивних умов особистої діяльності.

Оригінальна концепція Л. Гумільова щодо історичного процесу трактує взаємозв'язок свободи та необхідності у рамках біології, оскільки, на його думку, розвиток усіх народів, включаючи й сучасні, відображає один і той самий характерний процес, який полягає у суто біологічному поштовху – мутації, що об'єднує окрему кількість людей заради спільної справи. Цей етап є значно довшим, коли кількість людей зі спільною метою збільшується – створюється суспільний імператив із провідним гаслом: будь тим, ким ти є (якщо хлібороб – обробляй землі; лицар – віддавай своє життя на полі війни; герцог – вмій командувати військами; король – керуй державою тощо). У разі невідповідності людини своєму призначенню її карають: короля, наприклад, вбивають, герцога позбавляють його наділу і т.д. У цьому контексті доцільно пригадати погляди стоїків, які вважали, що для мудреця свобода і необхідність збігаються: він діє свободно, підкоряючись необхідності. Це говорить про те, що людина є свободною у своїх вчинках, але виключно визначених історичною необхідністю.

Свобода як фундаментальний, апробований історичними процесами та найнеобхідніший для демократичного державотворення принцип

залишається актуальною завжди, змінюючись залежно від епохи, людей і суспільства. В. Шаповал зауважує: «Історія свідчить, що свобода має безкінечне різноманіття видів і відтінків, від простої фізичної незалежності, від зовнішнього впливу до надзвичайно складних і витончених її форм, шлях до яких займає усе життя. Питання про те, чи пов'язана свобода лише з людиною, чи є універсальною властивістю усіх речей у світі, по суті, залишається відкритим, адже відповідь на нього залежить від того, який зміст буде вкладатись у цей термін» [230, с. 22].

Глобалізація є характерною для XX–XXI століть. Вона стала основою неочікуваних дискусій у рамках філософських, культурологічних, економічних, політичних і соціальних проблем. Ще однією особливістю нашої епохи є і модернізація як один із шляхів до демократизації. Ці особливості є багатовимірними, за своєю структурою охоплюють численні явища і процеси, що стосуються багатьох аспектів людського буття.

Сьогодні принцип свободи привертає щораз більше уваги саме у рамках соціальної взаємодії, включаючи питання: соціального оточення; сфер, в яких людина відчуває саму себе повноцінним господарем; збалансованості індивідуальності з вимогами соціуму тощо.

З розвитком людини виокремились три категорії розгляду особистого буття: природне, штучне і соціальне. Усвідомлюючи чи не усвідомлюючи цього, людина піддається детермінуючим впливам кожної з означених категорій. Тобто вона не звільняється, для прикладу, від дії природних законів, але є цілком свobodною у їх пізнанні чи використанні. Слід підкреслити, що ступінь свободи у природному світі нижчий, ніж у штучному чи соціальному. Для прикладу, Д. Леонт'єв надає свободі характеристики високого рівня регуляції активності, пов'язаної з втіленням усвідомлювально-рефлексивного процесу в так звані причинно-наслідкові зв'язки – «розриви детермінації». «Свобода, – пише він, – це можливість ініціації, зміни або припинення суб'єктом своєї діяльності у будь-якій точці її протікання. Свобода передбачає можливість подолання усіх форм і видів

детермінації активності особи, зовнішніх стосовно діючого екзистенціального Я» [121]. А. Маслоу у своєму творі «Психологія бытия» свободу підносить до рівня метапотреби [131, с. 272–298]. Ще середньовічний богослов Тома Аквінський потрактував свободу як спроможність особи вибирати між добром і злом, оскільки, згідно з переконаннями філософа, свобода та пов'язані з нею правильні рішення щодо вибору безпосередньо залежать від інтелекту самої особи. Свобода, у такому випадку, допомагає людині скеровувати вчинки на дотримання чеснот (богословських, моральних, інтелектуальних), а тому вдало проживе життя та людина, свобода і вчинки якої узгоджені з Божественним законом [8].

Постійним путівником свободи є, безумовно, тематика вибору як безпосереднього способу її реалізації. «Свобода, – зазначає В.Табачковський, – завжди є свободою вибору індивідуальної позиції при зіткненні з власною долею» [192, с. 242]. У такому ракурсі свобода інтерпретується не лише як можливість невимушеного ставлення до світу, а й як безумовне право індивіда на вільний вибір світоглядних орієнтирів та способу життя. Тим паче, що одним із принципів свободи є ідея про те, що свобода одного індивіда закінчується там, де вона наштовхується на свободу іншого. Зрештою, досить часто свобода людини як індивіда розглядалась, насамперед, як свобода її духу або як свобода волі [229, с. 72]. Якщо говорити у рамках філософського світобачення, то сприйняття принципу свободи стосується, насамперед, людського буття, а відтак – конкретизується в історичних, соціальних, організаційних обставинах тощо.

Попри те, свобода аж ніяк не зводиться лише до тілесної свободи як прояву самореалізації людини, оскільки в такому випадку свобода як самореалізація може переорієнтуватися на свободу як відсутність відповідальності, свавілля. Загалом свобода неможлива без відповідальності, адже між свободою як, скажімо, духовною категорією і відповідальністю існує безпрецедентний зв'язок: свобода та відповідальність – практично одне й те ж. Стосовно змісту свавілля, влучно висловлювався Гегель, який цим

змістом вважав рефлексію щодо тих чи інших потягів і потреб. Вибираючи той чи інший зміст, людина може мати на те серйозну підставу, і тому складається враження, що вона діє несвавільно, але сама ця підстава є дещо обмеженою, свавільною, оскільки вона співвідноситься з рефлексією певної людини, яка може вважати її значущою, тільки якщо того захоче [46, с. 432].

Для прикладу Ю. Шрейдер вбачає природній зв'язок свободи з істиною і навпаки, стверджуючи, що істина – це передумова свободи, а свобода – передумова знання. Творча особа здатна до творчої діяльності лише у випадку, якщо основою її творчості є свобода, адже саме вона (свобода) як екзистенційний принцип формування особистості формує передумови свободного життя і діяльності. С.Коновець зауважує: «Творчою може бути тільки свободна особа, а результативність розвитку її творчого потенціалу, безумовно, залежить від меж відповідної свободи як внутрішньої (психологічної, художньо-творчої) розкнутості людини, яку ще називають спонтанністю. ... У сучасних умовах свободу варто розглядати і як чинник творчої діяльності, і як важливий засіб формування духовно багатой, творчої, по-справжньому свободної особи, яка є «феноменом космічного значення» [103].

Природа свободи передбачає елемент соціальної рівності, адже свободною людина може бути настільки, наскільки вона поєднується зі свободою інших людей в єдиному суспільстві [141, с. 225]. Йдеться про індивідуальну свободу, яка, відображаючи активність суб'єкта, зосереджує у собі ті властивості, які є підсумком його участі в культурно-історичному процесі. Тобто в діяльності соціального суб'єкта реалізується індивідуальна свобода [14, с. 186].

Значення особистісної свободи в громадянському суспільстві постійно актуалізується, хоча тематика особистісної свободи постає із глибинного змісту самої людини. Натомість єдність між загальною й індивідуальною свободою розкривається через виявлення особистістю своєї індивідуальності, тому й індивідуальна свобода особи проявляється настільки, наскільки вона

здатна покладатися на себе у своїх власних рішеннях. З іншого боку, становлення та розвиток індивідуальної свободи зумовлені внутрішніми потребами удосконалення як особи зокрема, так і суспільства загалом. За таких умов слід сказати, що особистісна свобода – екзистенційний принцип не лише особи, а й основа побудови демократичного, правового громадянського суспільства.

Українське громадянське суспільство, безперечно, не може розвиватися поза засадничими основами права. Розвиток філософії права сьогодні позначений не лише переосмисленням існуючих правових учень, а й, передусім, створенням низки нових концепцій. Скажімо, демократичні процеси та суспільні перетворення в Україні сприяють інтеграції різних типів праворозуміння, породжуючи як оновлення методологічних підходів у визначенні сутності, змісту, форм існування права, так і докорінний перегляд правових цінностей.

Досліджуючи принцип свободи, доводиться констатувати, що у філософсько-правовій літературі основний акцент робиться на аналізі цього принципу як наукової парадигми, а його теоретико-методологічному підґрунті приділяється недостатньо уваги у вирішенні найважливіших соціальних питань, зокрема, українського державотворення.

У такому сенсі свобода набуває глобального та фундаментального значення у виробленні стратегії правової інтеграції України до Європи з метою побудови спільного європейського майбуття. Отже, свобода є визначальним принципом і цінністю нової соціально-правової реальності в Україні, що формується на засадах євроінтеграції, а її затвердження стає необхідністю в умовах глобалізованих демократії, ринку і громадянського суспільства.

Зрештою, свобода є найважливішим елементом сутнісної визначеності людини [127, с. 8]. Принцип свободи, певною мірою, знаходиться поза характеристикою історії будь-якого типу суспільства, хоча найпоширеніші характеристики свободи як можливості оцінки, вибору й реалізації різних

об'єктивних тенденцій з освоєння предметного світу, розцінюються як цілком прийнятні для суспільних утворень.

У сучасній методичній літературі виокремлюється онтологічно-метафізичний зміст свободи (свобода волі), котрий відображає вирішення питання стосовно кінцевих причин наших бажань [188; 45; 117], від «більш поверхневих рівнів свободи – свободи дії і свободи вибору» [227, с. 75]. Однак, на думку Р. Тейлора, свобода може стати й прихованою формою маніпуляції. «Хитрішим, але не менш ефективним способом зробити когось вашою маріонеткою, – пише він, – було б досягти повного контролю над його внутрішніми станами, впевнившись, що його тіло буде рухатися відповідно до них» [227, с. 143].

Не принижуючи смислу та ролі соціального виміру свободи, слід виокремити з індивідуалістичного розуміння свободи такий її різновид, як ціннісно-світоглядний. Адже, на думку В. Воронкової, саме завдяки свободі здійснюється відродження й поновлення людського існування, тому свобода – це буттєва умова всезагального, вселюдського, онтологічна умова буття людини, форма її самовизначення, самостановлення, досягнення своєї щасливої долі [43, с. 142]. Окрім того, як зауважує Л. Кривега, та чи інша система світоглядних орієнтацій за своїм виникненням наштовхується на протидію інших світоглядних настанов. Особа, котра діє відповідно до своїх ідеалів, цінностей, змушена постійно боротися за реалізацію своєї світоглядної платформи проти інших особистостей, які мають іншу світоглядну мапу. Здійснення світоглядної свободи особи в епоху трансформації суспільства можливе лише у боротьбі з численними ворожими обставинами, які можуть бути і зовнішніми силами природи та суспільства, і її внутрішніми якостями – нерозвиненістю інтелекту, недостатньою силою волі та духу тощо [111, с. 67]. Хоча світоглядно-ціннісний різновид свободи відкриває ключовий елемент саме суспільного змісту свободи як сутність соціальної свободи.

Насправді ж вибір як ознака свободи не вичерпує її змісту, адже, на думку І. Бичка, можна навести приклади «сурогатів свободи» (наприклад, жереб), коли її «формальна наглядність... прикривала звичайнісіньку необхідність або випадковість (сваволю)» [31, с. 64].

Свобода як основоположна характеристика сформованої особистості перебуває у потенційному вимірі доти, доки не проявить себе у реальних ситуаціях. Тут визначальним засобом реалізації свободи людини все ж є вибір, через який людина, свідомо проявляє особисту свободу та творить свій духовний світ. З іншого боку, вибір визначає актуалізацію цілей, формуючи життєву програму (незважаючи на можливість здійснювати вибір лише з-поміж тих життєвих варіантів, які пропонуються суспільством, межі цього кола залежать насамперед від меж життєдіяльності). Зрештою, чим більше сфер самореалізації входить до групи інтересів особи, чим більша кількість способів для її здійснення нею засвоєно, тим більше можливостей для вибору і тим більшою свободою вона володіє.

Кожен окремий вибір аргументується особистими здібностями, з одного боку, та внутрішнім станом людини, з іншого. У цьому контексті детермінантами є розум, воля, емоційні імпульси, рівень розвитку інтуїції та ін. Але, найскладнішим є вибір, що стосується духовної сфери, оскільки містить вибір ціннісної ієрархії, смисложиттєвої орієнтації, предмету віри тощо.

Трактуючи свободу у ракурсі фундаментальної засади визначеності людського буття, необхідно також зазначити про паралельне, чи, радше, переплетене існування домірного діапазону свободи – відповідальності. Категорія відповідальності висвітлює присутність у людській визначеності свободотворчості, тобто вмінні дати відповідь за свій особистий вибір. Адже свобідною є людина лише за умови творення свободи, здійснюючи в такий спосіб вибір свого життєвого шляху, його основоположного виміру. Проте людина є відповідальною лише у разі прояву актів самореалізації, що здійснюються чи вже здійснились на основі прийнятих рішень, оскільки

відповідальність є тією формою активності, котра стимулює до життя не ситуативного, а, навпаки, ініціативного та автономного щодо гармонії соціуму. Хоча тут свобода є одночасно і ретроспективною і, перспективною, адже в першому випадку, досліджуючи, людина оцінює ті та інші вчинки, що деколи спонукає до відчуття провини за них; в іншому випадку – зобов'язує до особистого розвитку. Тобто, прагнучи свободи, людина виявляє, що її особиста свобода цілковито залежить від свободи іншої людини, а свобода іншої людини цілковито залежить від її свободи. У такому разі свобода означає те, що кожен, кому надана можливість здійснити два вчинки на свій особистий розсуд, може зважитися лише на один з них. Така постановка проблеми висвітлює згадувану раніше дуальність свободи: свобода «для» і свобода «від», свобода створювати і свобода руйнувати.

Свобода як елемент самовизначення особи містить виражений виховний елемент, оскільки формує високоморальну відповідальну особу. Це означає, що особа не лише свідомо вибирає, а й бере на себе відповідальність за цей вибір, своєю практичною діяльністю здійснює відповідальний вибір. Свобідна особа – це особа, яка прагне вивчити себе, а тому усвідомлення потреби самовивчення в жодному разі не заперечує свободи особи, а, навпаки, є її обов'язковою передумовою. Саме в цьому аспекті прихована одна із фундаментальних засад реалізації особи – присутність свободи вибору вчинку та відповідальності за нього.

Слід зазначити, що розвиток сучасної західної цивілізації більшою мірою спирається на трактування свободи, сформоване впродовж останніх століть найрізноманітнішими філософськими напрямками чи течіями. У цьому контексті необхідно звернути увагу й на особливий підхід до вивчення принципу свободи як субстанційної цінності, котрий здійснили представники лібералізму – одного з напрямів західної соціально-філософської думки. У рамках цього напрямку свобода трактується як категорія, навколо якої формуються концепції ліберального характеру із наголосом на діалектичному співвідношенні в людині соціального та індивідуального. Для

прикладу, зазначена проблематика на початку ХХІ століття стає предметом дискусій між лібералізмом і комунітаризмом. Лібералізм у цьому контексті виражає індивідуалістичну тенденцію, а комунітаризм, натомість, відстоює радше соціальний елемент структури життя людини. Зрештою, необхідно зазначити, що в англосаксонських державах аналіз співвідношення індивідуального і соціального обов'язково спирається на ліберальну та комунітаристську концепції, в яких це співвідношення виражається у змісті таких категорій, як незалежність, приватність, публічність, спільнотність тощо.

Україна, розвиваючись у напрямі демократизації і гуманізації державотворницьких процесів, безумовно зазнає безпосереднього впливу сучасного глобалізації в економічній і політичній галузях. Зростає й інтерес до дослідження принципу свободи як ідеалу державного будівництва.

Сьогодні можна констатувати активізацію смисложиттєвих запитань, поставлених сучасним розвитком світу в рамках існуючих постійних змін. Одним із таких запитань є, безперечно, свобода як стрижень життя і суспільного прогресу. Зрештою, подальший розвиток світу можливий завдяки трактуванню свободи як основоположного принципу. На думку З. Баумана: «Тепер у нас є всі підстави припускати, що повне примирення і безконфліктне співіснування свободи і безпеки – це недосяжна мета. Разом з тим, не менш серйозні підстави вважати, що головна загроза як свободі, так і безпеці полягає у відмові від самого пошуку умов їх співіснування або у послабленні енергії, з якою ведеться цей пошук» [21, с. 70]. Це відображає бажання людини усвідомити свою індивідуальну свободу.

Загалом, досліджуючи термінологію, феномени і принципи сучасної філософської думки стосовно особи, не можна оминати й християнської основи трактування свободи. Як зауважував В. Лекторський, однією з важливих особливостей гуманістичного ідеалу західної філософії та культури є визнання самоцінності людської індивідуальності. Особиста індивідуальна свобода – це одна з найважливіших християнських цінностей [120, с. 7–8].

Для прикладу, чимало дослідників індивідуалізму простежували намагання усвідомити та кристалізувати індивідуальне у середньовічному християнстві. Своєю чергою, свобода у рамках християнського трактування – це внутрішній стан людини, який досягається через розуміння особистої сутності та усвідомлення своєї відповідальності не лише за особисте життя, а й за життя іншої людини.

Сама ідея свободної особи, за своєю структурою, є одним із базисних джерел формування і стабільного існування демократично розвиненої держави. Для прикладу, Д. Ружмон з цього приводу висловився так: «людина, одночасно свободна і відповідальна, стає справжнім джерелом нового права, людської поваги, західної етики та типових для Європи інституцій, тих, які зобов'язані захищати особисті свободи та суспільні обов'язки одночасно» [177, с. 353]. Тим не менше, необхідно брати до уваги й те, що таке трактування і сприйняття ідеї свободи формувалося протягом тривалого часу та є результатом суспільно-психологічних, культурних, економічних процесів тощо.

Принцип свободи на сьогоднішній день – головна міра цивілізації і безапеляційна основа загальнолюдських цінностей. На думку В. Авдєєва, саме свобода є наріжним каменем демократії і переважає сьогодні на терезах історії усю правову реакційність [2, с. 71–72]. Свобода людини відображається в усвідомленні нею «свого» місця у світі, на відміну, для прикладу, від «чужого», адже розкривається свобода через відчуження або привласнення людиною особистого буття. Безумовно, для кожного значущою у цьому контексті є здатність визначати предметний зміст «свого» задля набуття статусу «освоєння», що стає важливим для дистанціювання від «чужого». Це говорить про усвідомлення людиною особистого шляху самореалізації.

У буденному житті на особу впливають чимало чинників, котрі спонукають її до надання переваги одному зі способів особистої реалізації: реалізації своїх внутрішніх бажань поза межами соціального виміру мети та

цілей; упровадженню у життя запропонованої соціумом моделі самореалізації тощо. Тобто, у таких трансформаційних умовах людина перебуває у стабільному вихорі змін, котрі змушують, спочатку до зміни стилю життя, способу мислення, а відтак – самої свідомості. Як стверджує К. Ясперс, «цей рух вкидає нас у постійне перетворення, втрати і здобутки, тягне нас за собою виключно для того, щоб ми на деякий час могли залишитися діяльними на своєму місці у все більш обмеженій сфері влади» [238, с. 103]. У такому ракурсі самореалізацію особи, в сьогodнішніх умовах поширення кризи, слід розглядати крізь призму формування дещо «нового» виміру індивідуальності, що характеризується, насамперед, свободою. Натомість низка чинників детермінує самореалізацію особи, причому спостерігається виражений поділ на відносну обмеженість самореалізації соціокультурними елементами та необхідність ствердження особистісної свободи як обов'язкової засади людської цілісності. На думку Г. Дилігенського, цей «новий» вимір індивідуальності вирізняється намаганням людини самотійно визначити усі свої життєві позиції, орієнтації, сформуванню внутрішній плюралізм – відкритість до ідей, культурних цінностей, знань, котрими володіє усе суспільство [69, с. 47].

Звісно, «новий» вимір індивідуальності містить два аспекти: перший полягає у власному обґрунтуванні соціальних перетворень; другий, своєю чергою, детермінує нові соціальні процеси, які проявляються у самотійній організації пластичних міжособистісних зв'язків. У такому випадку глобалізоване суспільство ставить перед особистістю завдання пошуку адекватного до такого роду змін особистого образу, котрий у мінливих відносинах не встановлював би стійких сутностей.

Суспільство в сьогodнішніх реаліях неспроможності втримати стабільність у розвитку життєдіяльності ставить перед особистістю завдання високого рівня самоідентичності. Актуалізується у цьому контексті й самореалізація особи у вкрай мінливих соціальних обставинах: глобалізаційний напрям розвитку суспільства визначає крах усталених

соціальних структур; розпад життєвоважливих орієнтирів визначає напрям саморозвитку людини, вихід за межі того, що вимагається від неї і що насправді їй необхідно тощо.

Беручи до уваги професійність як основу самореалізації особи, слід зазначити, що її криза визначає увесь подальший розвиток останньої. З іншого боку, щоб усунути негативний вплив на особу, необхідно, насамперед, сформувати універсальність як ознаку, котра й усуває вузькопрофільність спеціалізації у певній сфері людської діяльності та, окрім того, сприяє самореалізації особи у всіх сферах життєдіяльності. Попри це, таке уможлиблюється завдяки здатності особи встановлювати пріоритетність певного виду діяльності. Соціальний елемент організації формування універсальності, в цьому сенсі, утверджує свободу дій у самореалізації в умовах суспільного життя.

Для особи актуальність смислу особистого життя відображається у випадках небезпеки, наприклад, втрати саме світоглядних орієнтирів, що може призвести до невизначеності як найнебезпечнішого штриха людської життєдіяльності. В сучасних умовах особа зазнає впливу різних стресових ситуацій, котрі не лише спроможні змінити смисложиттєві орієнтири загалом, а й детермінувати самореалізацію особи. Відомо, що криза за своєю структурою здатна охопити й духовну сферу життя людини, котра містить елемент формування та утвердження цінностей і норм у суспільстві. Крім того, необхідно зазначити і зростання значення смислу життя як безпосереднього компонента формування свободи особи та її здатності правильно вибирати нові сфери, напрями і методи реалізації своєї індивідуальності за умов нових мінливих суспільних процесів. Розмірковуючи про залежність самореалізації особи від найрізноманітніших життєвих обставин, безумовно, необхідно підкреслити, що це не фатальна доля, адже базовою характеристикою людського життя є саме відсутність чіткої детермінованості і законами природи, і соціально-культурними чинниками.

Уже зазначалося, що засадничим принципом сучасного державотворення є свобода. Тому формування і розвиток тих чи інших форм суспільного досвіду унезалежнюється від матеріального та предметно-практичного освоєння світу. Зважаючи на це, необхідно підкреслити, що свобода окремої людини щодо вирішення своїх особистих справ і проблем поза діяльністю і втручанням інших людей, ба й навіть держави, є хоча й очевидною, проте вузько вираженою соціальною свободою. Для прикладу, сьогоденні світові глобалізаційні процеси значно впливають на роль і значення у житті людини технічного прогресу, встановлюючи в такий спосіб вертикальний зв'язок рівнів соціального досвіду, беручи до уваги новий підхід стосовно об'єктивації світу тощо.

Загалом практика духовного розвитку в людині і є освоєнням нею своєї особистої свободи. Проте тут йдеться не про «спінозо-декартівську» свободу як формулу необхідності, а самодостатню свободу як спроможність свідомо діяти і чинити. На превеликий жаль, сьогодні простежується абсолютизація суверенітету особи та її прав і свобод поза моральною відповідальністю. У цьому контексті абсолютизація здатна призвести до руйнування основоположних принципів сучасної цивілізації, а то й цілковито її знищити. З історії становлення світового порядку відомо, що ігнорування моральних законів призводить навіть сформовані держави до краху. В принципі, вже зрозуміло, що сьогоденні світові кризові процеси не безпідставні, а спричинені, насамперед, духовно-моральними кризовими процесами окремої особи, а відтак і суспільства та держави загалом.

Попри все, поза межами морального аспекту людство не може формуватися, функціонувати-прогресувати. Безумовно, жодними законами не можна зупинити, для прикладу, корупцію, зловживання владою, деградацію сімейних цінностей, руйнування природи. Загалом неможливо зберегти суспільство життєздатним без морального підґрунтя. Зрештою, незаперечним фактом залишається те, що антилюдським слід трактувати те суспільство, в якому людина нівелюється, права і свободи особи перебувають

під замком держави чи колективу. Разом з тим, антилюдським і нетривким, на нашу думку, слід вважати й те суспільство, в якому права та свободи людини стають немов би інструментами розкріпачення неопанованих людських інстинктів, з одного боку, та, в якому добро і зло витісняються «моральною свободою» і плюралізмом, з іншого. У цьому випадку суспільство, безперечно, втрачає змогу морального впливу на особу, хоча й у цивілізованому суспільстві можна простежити гармонійність в існуванні цих двох сторін.

Особа, за своєю суттю, володіє беззаперечною цінністю: вона одночасно покликана зростати в особистій гідності й нести відповідальність перед законом, а також моральну відповідальність за особисті вчинки. Свої зусилля вона зобов'язана скеровувати на формування суспільних взаємовідносин, котрі забезпечили б свободу особи та допомогли б їй дотримуватися моральних норм тощо.

Інша крайність щодо свободи особи базована на «універсальній» тезі, згідно з якою права людини переважають над інтересами суспільства [Декларація Юнеско від 2005 року щодо універсальних принципів біоетики]. Безумовно, теза такого змісту містить позитивний аспект, коли мається на увазі прийняття державними структурами рішень стосовно життя і благоустрою окремих громадян, адже демократично налаштоване суспільство зобов'язане цінити кожне людське життя, як і саму конкретну особу. Проте ця теза містить і негативний аспект у разі, коли людина в своїй поведінці спирається на пріоритетність особистих інтересів над інтересами суспільства. Це спричиняє пропагування крайнього індивідуалізму, навіть егоїзму. В цьому випадку значення набуває співпраця держави із церквою, в якій остання скеровує свідомість особи на жертовність у «любві до ближнього», на самовідданість народу та державі. Віруюча людина повинна знаходити компроміс у відмові особистому егоїзмові заради блага ближнього, суспільства загалом.

На нашу думку, в гуманістичному та демократично зорієнтованому громадянському суспільстві вкрай необхідно, щоб права та свободи особи завжди збалансовувалися суспільною солідарністю. Законодавство повинно бути відкритим щодо моральних норм, пануючих у суспільстві, з одного боку, та заповнити простір морального виховання самого суспільства, з іншого. Права та свободи в цьому контексті – велике досягнення людства, але необхідно підготувати громадян, у який саме спосіб ними слід користуватися із урахуванням, звісно, моральних норм.

Сюди можна віднести й моральність, гуманістичність, демократичність, свободу засобів масової інформації, оскільки останні повинні відображати саме позитивні приклади прояву людської свободи. Адже зрозуміло, в який спосіб людина буде користуватися особистою свободою тоді, коли через ЗМІ пропагується насилля, жорстокість тощо. Зрозуміло, що суспільство тяжіє більше до свавілля, ніж до свободи, адже остання вимагає неухильної відповідальності. Саме в такому ракурсі Патріарх Московський та вся Русі митрополит Смоленський і Калінінградський Кирил зазначав: «Це відкриває для нас додаткові можливості щодо діалогу та співробітництва на глобальному рівні заради розробки спільного підходу до розв'язання ключових проблем сучасності: справжнього універсального розуміння прав, свобод і гідності людської особи» [148].

На наш погляд, проблематичність у підході до сприйняття людиною свободи полягає у тому, що свободи як зумовленої цінності не існує. Натомість її, радше, необхідно сприймати як можливість вибирати чи не вибирати щось заради чогось. Для самої людини важливим є те, що її особиста свобода виражається у свободі вибирати добро з-поміж добра та зла, оскільки відомі випадки, що людині випадає можливість правильно вибирати в житті тоді, коли відсутніми є відповідні знання і досвід. Саме у цьому випадку добро, любов врешті-решт і стають саме тими опорними

цінностями, задля досягнення котрих людині вкрай необхідною є свобода, і насамперед як знаряддя, а не як мета життя.

Окрім того слід зазначити, що свобода і людина є нероздільними, оскільки тією чи іншою мірою поза свободою унеможлиблюється свідома діяльність або ж саморегуляція поведінки. В такому разі свобода відображається як можливість особи самостійно вибирати певний вид поведінки з-поміж усіх можливих. Неспроможність особи до проявів свободи полягає у знищенні свідомої самореалізації, що перетворює її на своєрідного біоробота. Натомість цілковита свобода особи може спровокувати свавілля у суспільстві, уприсутнити верховенство сили тощо. Саме тому повинна існувати відносна межа свободи як відображення права. Тобто право за своєю природою здатне протистояти свавіллю і, з іншого боку, об'єктивно визначити межу необхідної і можливої свободи у суспільстві. Таким чином, межа свободи людини зумовлена, насамперед, соціальним середовищем, і право в цьому випадку є межею свободи об'єктивно необхідної і можливої.

В історичному ракурсі, наприклад, в стародавньому суспільстві, межа свободи була практично зведена до мінімуму. Соціальні норми цього суспільства були зорієнтованими на обмеження свободи, адже формулювалися, здебільшого, як заборона здійснювати той чи інший вид поведінки. Відтак з'явилися норми, що зобов'язували здійснювати певні дії як прояв більшої свободи. В цьому контексті й виникло право як таке. Зрештою, уся історія людства – це історія розвитку свободи особи й у природі, і в суспільстві від цілковитої залежності особи у стародавньому світі до відносної незалежності у сучасному суспільстві, а відтак – до свободи особи та пов'язаними з нею правами. Хоча, для прикладу, під час тоталітарного режиму правління свобода особи зводиться нанівець.

Одним із засобів самореалізації і самоствердження людини є її невгамовне бажання (з його негативними і руйнуючими елементами) мати правову можливість робити те, що заманеться. Від початку свого створення людина прагне бути свobodною у всьому, що її стосується, як і прагне

постійного перебування в русі. Вона трактує благом виключно те, що збігається з її особистою життєвою позицією, інтересами, прагненнями тощо. Як влучно висловився Ф. Достоєвський, людина надає перевагу руху до цілі над самою ціллю [72, с. 239]. Урешті, на думку М. Бердяєва, свобода залишається можливістю доти, доки себе не проявить, а головним способом реалізації людської свободи все ж є вибір. Саме завдяки йому людина усвідомлює, творить і проявляє свою свободу, розкриває зміст своїх духовних сил. Попри це, істота поза свободою вибору позбавлена можливості стати повноцінною особистістю [27, с. 121–125]. Зрештою проблема свободи вибору твориться самою суттю людського життя, а тому відповідальність за це змінює, передусім, спосіб життя. З цього приводу Ж. Сартр писав: «Моя свобода – це моя відповідальність. Свобода незаперечна та споконвічна щодо людської природи такою ж мірою, якою незаперечною і споконвічною є її відповідальність» [183, с. 322–324].

Разом з тим, термін «свобода», у принципі, виходить за межі суто юридичної термінології та інститутів права оскільки, в юриспруденції цей термін безпосередньо пов'язаний із вибором особистістю типового варіанта своєї поведінки – правомірного або протиправного. У цьому разі критерієм вибору поведінки є норма права, адже будь-яка норма вказує на вибір якогось одного варіанта поведінки. Скажімо протиправна поведінка й полягає у порушенні встановлених юридичних меж, адже «міра свободи, визначена нормами права – об'єктивним правом (системою норм певної держави), означає, що право – інструмент реалізації та обмеження свободи» [160].

Норми права передбачають суб'єктивні права та юридичні обов'язки. В той же час суб'єктивне право є безпосереднім юридичним вираженням межі свободи особистості, оскільки пов'язане не лише з об'єктивним правом, а й із правовими відносинами. Зрештою, структура правового регулювання, безумовно, вимагає використання заборони для відображення більшої міри свободи, а для відображення меншої міри свободи існує, насамперед, дозвіл. Межа свободи особи, визначена правом, пов'язана не лише із суб'єктивним

правом чи громадянськими обов'язками, а й із такими юридичними термінами, як «компетенція», «правоздатність», «правовий статус» та ін., котрі безпосередньо пов'язані з цією межею.

Свобода особи і свобода суспільства загалом є нероздільними, адже ті процеси, що відбуваються в суспільстві, впливають на кожную особистість. Тут знову ж уприсутнюється той аспект світосприйняття, в основі якого шлях до свободи реалізується через пошук особистістю свого місця у світі. В рамках філософських напрямів, течій і шкіл термін «свобода» використовувався, та й використовується, для означення його поліаспектності та складності. Таким чином, можна констатувати два аспекти бачення свободи: перший полягає у формуванні чи усвідомленні різних уявлень і стереотипів свідомості стосовно людської свободи серед суспільства; другий, натомість, виражає свободу як основоположну передумову взаємовідносин, особистої поведінки кожного громадянина, практичної діяльності загалом тощо.

Слід також підкреслити й значення внеску класичної філософської думки щодо відкриття нею гуманістичного смислу свободи особи та її етичного імперативу. На сучасному етапі у конкретизації трактування свободи простежується впровадження підходів із фіксацією меж поліаспектності феномену свободи.

Самореалізація і самоствердження є можливими за умови формування в особистості здатності вибирати, що детермінує, насамперед, її самоідентичність. Певною мірою сукупність декількох виборів може виражатися як один життєвий вибір, та й самореалізація особи безпосередньо визначається вибором, котрий вона здійснює, спираючись на прийняті рішення. Окрім того, сам вибір, хоча й здійснюється здебільшого під впливом усіляких непередбачених об'єктивних чи суб'єктивних чинників, тим не менше, є, безумовно, наслідком досить складного процесу формування особистості, як і становлення її свідомості, особистісного підходу до освоєння норм, правил, законів соціального простору тощо.

У процесі самореалізації особи вибір впливає на всі її структурні елементи. Самореалізація за своєю природою передбачає, передусім, самозміну внутрішнього світу особи, як і, зрештою, перетворення соціальних умов впливу на свідомість. Вагому роль у цьому відіграє саме свобода вибору особи, котра відображається усвідомленням особистістю важливості змін обставин та способу свого життя, спираюсь на творчість й активність у прийнятті відповідних рішень. Проте основна роль у здійсненні кожного окремого вибору належить, безперечно, морально-світоглядній здатності особи, яка базується на відповідальності за прийняті рішення.

Безумовно, процес самореалізації формує стійку життєву позицію особи, спираючись на яку та здійснює вибір необхідних для реалізації цієї позиції методів. Таким чином, саме вибір більш ніж достатньою мірою сприяє утвердженню стійкості життєвої позиції, з одного боку, та постає проблемою для особи щодо вибору її особистого «Я», з іншого. Справжня свобода особи обов'язково передбачає відповідальність, котра є, по суті, особливою характеристикою свободи з огляду на виконання чи невиконання суспільних норм, вимог чи установок.

2.2. Вибір між позитивним та негативним змістом діяння як категоріальна міра прояву свободи

За умови формування демократичного суспільства та становлення соціально-правової держави і людина, і сама держава несуть однакову відповідальність, а відтак повинні мати рівні права. Поза принципом взаємності у відповідальності уприсутнюється передумова поширення соціальної несправедливості, а це, своєю чергою, може призвести до виникнення чи загострення соціальних протиріч. Такий підхід можна довести історичним контекстом становлення України в умовах, коли неефективний механізм реалізації взаємної відповідальності громадянина та держави

призвів і призводить до недоліків у розв'язанні численних соціальних проблем: подоланні корупції, нестабільності податкової політики, значних недоопрацювань у законодавчій базі тощо. Натомість у процесах глобалізації світу контекст взаємовпливу та взаємозв'язку сфер людського життя виходить за межі суто національного характеру, переростаючи у планетарний масштаб. Таким чином, зміцнення взаємовпливу чи взаємозалежності на міждержавному рівні є цілком закономірним стабілізуючим процесом, а тому повинен бути справедливим, взаємовигідним і відповідати інтересам не лише окремого суспільства, а й усього людства. Врешті, порівнюючи демократичну та тоталітарну держави, слід зазначити, що в першій з них розробляється і вдосконалюється інститут взаємної відповідальності громадянина і держави, тоді як у другій – відповідальність держави перед громадянином не передбачається, а от механізми відповідальності громадянина перед державою детально розроблені і щоразу вдосконалюються.

Можна констатувати, що відповідальність – важливий інститут цивілізованої держави, оскільки саме її пов'язують із правами, свободами та обов'язками громадян, із рівнем розвитку правосвідомості, поширенням правової культури у суспільстві. Можливо, саме з цих міркувань А. Гусев наполягав на трактуванні відповідальності як певної міри свободи [65, с. 192]. Хоча у багатьох випадках відповідальність зводиться лише до виконання особистістю морального та правового обов'язків, дотримання норм права і моралі тощо. Проте, на жаль, оминається низка складових відповідальності: релігійна, громадянська, професійна та ін. Узагальнюючи, можна сказати, що відповідальність – це складний феномен із різними рисами та формами змісту, котрий передбачає диференційований підхід до характеристики відповідальності.

Демократичне суспільство передбачає єдність соціальної відповідальності і свободи, оскільки обидва поняття не здатні існувати один без одного. Безперечно, неможливо жити у суспільстві лише з правами і

свободами, не мати жодних обов'язків і не нести жодної відповідальності перед суспільством. Тому єдність свободи і відповідальності виражається єдністю прав та обов'язків громадян, що передбачає, насамперед, використання ними своїх прав і свобод, а не лише виконання особистих обов'язків.

Трактуючи свободу як один із важливих елементів суспільно-трансформаційних процесів, необхідно обов'язково розуміти її й у соціально-феноменологічному ракурсі. Це дасть змогу оминати спокусу виокремити сутність свободи із неї самої; обґрунтувати методологічні засади дослідження принципу свободи, вивчаючи її прояви та елементи суспільних відносин; розглядати примус як об'єктивний елемент суспільної практики поза його стереотипним історичним сприйняттям як негативного способу розв'язання проблем.

Свобода певною мірою є передумовою соціальної рівності, враховуючи те, що кожен носій свободи стає свобідним за умови цілісності та інтегрованості суспільної системи загалом. У такому випадку з'являється можливість оминати прагматичне трактування принципу свободи, в основі якого лежить її сприйняття крізь призму того чи іншого типу освоєння світу. Хоча прагматичність у розумінні свободи впливає все-таки із абстрактно-метафізичного розуміння відношення людини до умов особистого існування. У феноменологічному ракурсі необхідність врегулювання впливу соціальних процесів на особу є запорукою, котра дозволяє сприймати свободу у змісті суспільному.

Окрім відповідальності, ще одним атрибутом феноменального принципу свободи є вибір як ключовий елемент усієї концепції свободи та базовий спосіб вираження реально обґрунтованої сутності особи. Суспільні відносини певного історичного соціуму містять специфічне відображення у структурі окремого індивіда, спираючись на спонукальний елемент, оскільки кожна конкретно-історична система зумовлює в особі індивідуальне начало [140, с. 79]. Тут виражається детермінованість соціального, яка полягає у

визначенні особи, її сфер реалізації, вдосконалення особистих здібностей, потреб, знань, навичок тощо. Як висловився М. Бердяєв, «Свободу не можна ні з чого вивести, в ній можна лише від початку перебувати» [27, с. 323]. Або ж парадокс стосовно вибору, висловлений Ж. Сартром: «Я завжди можу вибрати, але я повинен знати, що навіть у тому разі, якщо нічого не вибираю, я все-таки вибираю» [183, с. 338]. Таким чином, абсолютність вибору між моральністю й аморальністю вчинку вимагає, насамперед, аналізу умов самовизначення особи у прийнятті рішення. Тобто зникнення одного екзистенційного рішення і поява нового завжди є сукупною дією необхідності і свободи, минулої визначеності і творчого вибору [183, с. 358].

Можливість вибору твориться у процесі соціалізації і відповідає виключно сформованій та самоактуалізованій особі. Крім того, культура як зміст соціалізації спроможна забезпечити також й індивідуалізацію особистості, завдяки здатності вибірково оволодіти культурними цінностями. Це, своєю чергою, дає змогу трактувати особу як таку, що володіє ознаками індивідуальності та екзистенційності, а не як вміст соціальних якостей чи освоєних норм. Необхідно також зауважити, що можливість особи вибрати є базовою характеристикою свободи. В цьому випадку слід вказати й на діалектику соціального та індивідуального в особистості, адже індивідуальне визначається конкретною формою соціального, а соціальне є змістом індивідуального. Вибір – це постійна боротьба, актуальність якої різко посилюється саме у сьогоденних умовах, коли особа відмовляється приймати самостійні рішення. Боротьба такого латентного гатунку точиться між волею індивідуального рішення щодо особистісної самореалізації, з одного боку, та волею як прагненням утвердження особистого існування, з іншого. Влучно стосовно цього висловився В. Табачковський, який зазначив: «завжди є свобода вибору індивідуальної позиції при зіткненні із власною долею» [193, с. 49].

Попри наявність здатності вибору та присутності в ньому формальної свободи, кожен вибір певною мірою спричинений конкретними зовнішніми

обставинами. Зрештою, особа здатна самореалізуватися виключно у суспільстві, що детерміновано вже фактом народження людини у певний історичний період. Тобто сьогодні можна констатувати, що вибір трактується як сутнісна ознака людського буття, беручи до уваги значущість відповідальних виборів у формалізованому та детермінованому світі, в яких, безумовно, проявляється особистісна свобода. На думку І. Кона, «вибір себе як особи проявляється через багаторазові вибори вчинків, кожен з яких окремо може здаватися незначним...» [102, с. 303].

Можна сказати, в дослідженні феномену свободи та свobodного вибору існує небезпека опертися на позиції ірраціоналістичної філософії, які полягають в обмеженні визначення свободи як таємниці, абсурдності чи ілюзорності, а подекуди й принципової незбагненності. Саме така інтерпретація проблематики провокує відносно заперечення відповідальності особи і за свій конкретний вибір, і за своє особисте життя. На думку В. Табачковського, «розуміючи свободу як базову характеристику людського буття, чи завжди ми достатньою мірою враховуємо ту обставину, що її реалізація часто «блокується», або ж набуває неадекватної форми внаслідок того, що діапазони свободи індивіда співмірним є діапазон його відповідальності?» [194, с. 29]. Отже, значення набуває відповідальність як обґрунтована категорія, хоча заперечення цієї аргументованості достатньо поширене в історико-філософському контексті. Для прикладу, М. Бердяєв висловлювався так: «Ані природа реальності, ані природа свободи, ані природа особи не можуть бути досягнуті раціоналістично, оскільки ці предмети – трансцендентні. Для будь-якої раціональної свідомості завжди передбачають ірраціональний залишок, тому що воістину: раціональна реальність, раціональна свобода – лише примари абстрагованої самодостатньої особи» [27, с. 22].

Вибір виражається одвічним пошуком людиною способів, сфер і форм своєї діяльності, виокремлення з-поміж них найреальніших, котрі в цей момент для неї є найактуальнішими; найглибше відповідають її інтересам і

потребам; сприяють досягненню поставлених цілей, з одного боку, та спонукають до творення нових, з іншого. Це провокує черговий вибір. Проте необхідно зізнатися собі, що вибір ніколи не буває непередбаченою довільністю, а, навпаки, спричинений багатьма чинниками, і передусім – суспільно-історичними умовами, в яких формується сама особистість, відбувається її самореалізація. Таким чином, вибір – це безперервний акт прояву індивідуальної свободи у процесі самореалізації особи, а можливість здійснювати вибір є тими рамками свободи, в яких для людини визначаються найімовірніші варіанти її розвитку, і їх присутність утверджує свободу самоідентичності особи у суспільному бутті. Врешті можна стверджувати, що базисними передумовами реалізації кожного окремого особистісного вибору є навколишнє середовище, суб'єктивні обставини життя і здатність людини до трансценденції за рамки внутрішніх і зовнішніх визначень. Попри це, хоча вибір і зазнає впливу соціокультурних процесів, він постає у більшості випадків, як наслідок прийнятого особистісного рішення. На думку Ю. Хабермаса, «Ми шукаємо підстави, щоб зробити розумний вибір із різноманітних можливостей вчинку. Йдеться про раціональний вибір засобів за окресленої мети або про розумне осмислення цілей за наявності певних припущень. У складних ситуаціях вибору доводиться навіть виробляти стратегію прийняття рішення, тоді розум усвідомлює власну діяльність і починає роботу рефлексії, для прикладу, створює теорію раціонального вибору...» [217, с. 11]. Продовжуючи такий підхід, Д. Медісон розробив теорію раціонального вибору, котра передбачає, що поведінка людини буде неодмінно зрозумілою за умови сприйняття нею своїх дій у межах максимального задоволення [204, с. 379–386]. У цьому контексті зумовлюються два компоненти, перший з яких полягає у довірі щодо здорового глузду людей (здатність свідомості до розумного вибору), а, другий – у психологічній основі раціонального вибору (максимальне задоволення від здійсненого вибору).

Вибір у формуванні особи детермінує чинники реалізації і корегування життєвої програми. Беручи до уваги можливість людини вибирати з тих варіантів, які пропонує суспільство, межі кола варіантів визначаються самою життєдіяльністю особи. Спираючись на трактування внутрішньої структури вибору як складової системи ціннісних, ідеальних та психофізіологічних особливостей, духовних і моральних характеристик особи необхідно зазначити, що зі збільшенням сфер самореалізації у низці інтересів особи, збільшуються можливості вибору і тому збільшується свобода та незалежність вчинків. Окрім того, визначальними стають розум, воля, відчуття байдужості, випадкові імпульси, рівень розвитку інтуїції тощо. Кожен окремий вибір обов'язково залежить від здатності особи вибирати, оскільки ця здатність безпосередньо спричинена неадекватністю вже прийнятих рішень, сформованим умінням виявляти та аналізувати причини попередніх помилкових виборів, особливо при неочікуваних чи екстремальних ситуаціях.

У процесі самореалізації особи однією із основних передумов здійснення вибору є невдоволеність способом життя або ж відсутністю можливостей досягнення поставлених цілей. Певною мірою вибір – це своєрідний перехід від однієї сфери самореалізації до іншої, а це зумовлює викривлення напряму саморозвитку особи. Тобто самореалізація проходить у різних сферах суспільного життя, і залежно від їх наявності у життєдіяльності особи постають різні форми вибору. Для прикладу, якщо розглядати матеріальну сферу, то на перший план повинен вийти такий вибір професії, який відповідає особистим здібностям і задаткам. Хоча поширення особистої меркантильності у виборі сучасного світу змушує особу обирати професію, керуючись пошуком високооплачуваної роботи, а не для самореалізації. А це, безумовно, призводить до внутрішньої і соціальної дисгармонії. Певною мірою внутрішній конфлікт стосовно задоволення чи незадоволення самоствердженням розв'язується за допомогою чергового вибору як необхідної форми практичного застосування свободи у процесі

самореалізації. Визначальним чинником формування особи, безперечно, є здатність вибирати у ранньому дитинстві, коли у виборі допомагає сім'я. Тобто на рівні тенденційності вплив на дитину здійснюється, здебільшого оминаючи прояв саме дитячої свободи. Хоча, звісно, вибір для особи завжди містить суто особистісний характер: справедливим є вислів – «ніхто за тебе не вибере».

Однак вибір передбачає найрізноманітніші можливості трактування. Для прикладу, гегелівський підхід полягає у тому, що в окремій ситуації є виключно єдина можливість правильного вибору. Тобто свободна особа, усвідомлюючи значення необхідності, здійснює свій вибір саме на її основі. Натомість для несвобідної особи не існує і самої необхідності, а тому відсутньою є і можливість вибору. Це означає наявність лише одного варіанта вибору для особи з усіх можливих варіантів.

Особиста активність у самореалізації є характерною особливістю життєвого вибору. Саме тому, на думку Т. Титаренко, вибір можна трактувати як основу активності людини у формуванні особистого життя, внутрішнього світу, долі, адже він є саме тим знаряддям, оволодівши яким людина стає свободною і щасливою [195, с. 337]. У цьому контексті активність людини у взаємодії з навколишнім середовищем виражає здійснення впливу на це середовище у рамках зовнішньої предметної діяльності та конкретизації рішення. Це, зрештою, включає процес мобілізації суб'єкта на досягнення мети і формування стратегії діяльності, що на рівні світовідношення виражається як світоглядний вибір об'єкта. Для прикладу, В. Франкл потрактував вибір вираженням суб'єктивності особи. «Свобода є вибором моєї самості, – зазначає мислитель, – бо, вибираючи, я є, якщо мене немає, то я не вибираю. Вибір як самоствердження особи, її реалізація у світі – одна з поширених теоретичних позицій. Будь-яке рішення є рішенням за себе, а рішення за себе – завжди самоформуванням. Унаслідок формується особистість, якою я стаю» [209, с. 113]. Життєвий шлях детермінується суспільством, а вільний вибір особи як процес поетапного

присвоєння нею соціальних зв'язків і відношень неодмінно або призведе до деградації, або ж сприятиме дійсній чи уявній самореалізації.

Особистісний вибір стратегії самореалізації спонукає особу до використання своїх здібностей, розвиток яких обов'язково сприятиме утвердженню особистої свободи. Д. Міль до таких здібностей зараховує спостережливість, передбачуваність, активність у прийнятті рішень, відвагу, твердість і самоконтроль, щоб не передумати у рішенні [136, с. 23–26]. Передбачаючи особисті прагнення і враховуючи об'єктивні чинники соціального простору, вибір виражатиме самостійність особи як суб'єкта самореалізації. З іншого боку, вибір відповідних цілей і напрямів своїх вчинків, безумовно, передбачає присутність засобів і методів досягнення цілей, життєвої мети та, крім того, присутність внутрішнього мотиву, котрий спонукатиме до самоствердження. Останнє, на думку Б. Григор'яна, є також хоч і прихованим, однак реальним чинником творчості особи, який і визначає характер її свободи [57, с. 178].

Структура вибору містить ще два компоненти: варіативність та альтернативність, проте остання присутня за будь-яких обставин і в будь-яких ситуаціях. Своєю чергою, якщо людина спирається на відсутність інших варіантів вибору, це означає відмову особи від відповідальності за прийняте рішення. Безумовно, існує чимало випадків, коли й справді варіанти вибору є доволі звуженими, а сам вибір здійснюється у рамках однолінійності, на зразок: «мати чи бути», «бути чи не бути», «або, або» тощо. Попри це, за умови оминання усіх існуючих варіантів вибору, крім одного, це не означає їх відсутності, оскільки саме таке заперечення і є елементом вибіркової: гранично негативний вибір – це також вибір [154, с. 354]. Іншими словами, під термінами «безвихідь у виборі» слід розуміти, перш за все, невідповідність того чи іншого рішення інтересам і переконанням особи. Але невідповідність аж ніяк не виражає об'єктивної відсутності можливості вибору, тому що суб'єктивність у цьому випадку є цілком передбаченою.

Такі міркування приводять нас до двох взаємопов'язаних між собою термінів: свобода і необхідність.

Як наслідок безпосередніх обставин, будь-яке здійснення вибору не позбавлене ілюзорності, одномоментності чи випадковості. Навіть у стихійному, до кінця не усвідомленому і позбавленому мотивації прийнятті рішення є, безперечно, його логічна реалізація, оскільки необхідність в особі переважно трансформується у внутрішню потребу діяти саме так, а не інакше. Влучно щодо цього висловився А. Коган: «У розумно-самостійному виборі та рішенні свобода і необхідність контрапунктно збігаються, втілюючись у свобідну необхідність, або необхідність свободи. Уявна безвиборність виявляється критичним моментом проблемно-альтернативної ситуації, піком вільного волевиявлення» [98, с. 65–66].

У процесі самореалізації головне значення вибору належить пізнанню і самопізнанню. Однією з особливостей людського буття є екзистенційність, котра виражається як непрогнозованість чи надчуттєвість у прийнятті рішень. Обираючи певний вид діяльності, людина повинна володіти відповідною інформацією про ту ситуацію чи обставину, в якій той чи інший вид діяльності має здійснюватися для подальшого його розвитку і вдосконалення. У такому разі внутрішня структура вибору є достатньо складною системою духовно-культурних особливостей, ідеальних установок самої особи. Стрижнем свободи вибору, таким чином, є моральна мотивація, адже «людина, – за висловом Е. Фромма, – не свобідна до кінця вибирати між тим, щоб мати, і тим, щоб не мати «ідеали», проте вона є цілком свобідною у виборі між різними ідеалами, між служінням владі, руйнуванням чи служінням розуму і любові» [213]. Вибір особистістю одних шляхів для самореалізації і відмова від інших виявляють творче відношення до особистого буття. К. Ясперс зауважив, що через прийняття рішення породжується несвобода, оскільки відмовившись від різних варіантів, людина свобідно приймає рішення, але обмежує себе, та завдяки цьому здійсненню свобода набуває смислу, хоча і набуває його на шляху до

несвободи [238, с. 169]. В такому випадку моральна орієнтація тісно пов'язана з постановкою тих чи інших цілей, оскільки здійснюючи вибір, людина робить це відповідно до особистих життєвих інтересів і переконань. Безумовно, кожен вибір є неоднозначним, кожен із можливих варіантів має свою межу реальності, натомість завдання особи полягає у визначенні найімовірнішого з них. Доцільно пригадати слова І. Гете: «Найбільшої поваги заслуговують ті люди, які знають, чого вони хочуть, і невпинно йдуть до мети, усвідомлюючи при цьому свої життєві можливості і задатки» [52]. Вказане свідчить про те, що особистісний вибір – це проект очікуваного та бажаного, фактично основа надії, а сама особа в цьому проекті не може зупинитися виключно на виборі себе, адже із собою вона вибирає і життєвий шлях, і суспільство тощо. Як зауважує М. Хайдегер, «Світ – це те, що дозволяє людству здійснити свій вибір, воно може вибрати перемогу чи поразку, благословення чи прокляття, панування чи рабство...» [219, с. 127].

У більшості випадків вибір здійснюється у контексті змісту життя тієї спільноти, в якій формується особистість. Тому в рамках суб'єктивної активності особистість освоює зовнішні процеси, що впливають на її особисте життя, перетворюючи їх у процеси пізнання і самопізнання, у чинники внутрішнього, особистого світу. Згідно зі словами В. Франкла, особа приймає рішення самостійно, а самостійність у рішенні завжди позначається на самоствердженні [209, с. 176]. Таким чином, наскільки вільно себе відчуває особа в рамках своєї суб'єктивності, настільки вагомніше та активніше відбувається освоєння усього навколишнього. Особистісний вибір ще глибше конкретизується у випадку вибору особистістю напрямку свого життєвого шляху. Як зауважував Ортега-і-Гассет, «Ми опиняємося саме у цьому світі і саме у цей час, коли нам пропонується не один шлях, а декілька і, ... кожен має вибрати для себе, яким саме шляхом йому піти» [154, с. 75]. Справді свобідна особа – це творець своєї долі, а вибираючи те чи інше смисложиттєве рішення, вона вибирає і головні орієнтири життєвого шляху. На думку А. Камю, коли особі випадає вибирати у сьогоденнішому

світі, то вона, безумовно, здійснює вибір на користь такого суспільства, в якому володарює не суддя, а особа-творець [88, с. 457]. Це означає не що інше, як присутність у структурі свободи вибору елемента творчості, щось на зразок того, про що висловлювався К. Ясперс: «людина стає тим, ким вона є, завдяки справі, яку вона робить своєю» [238, с. 153].

Обираючи той чи інший вид діяльності як конкретний спосіб особистої самореалізації, людина не повинна сприймати вибір як остаточний за своєю суттю, оскільки він ніколи не є останнім, адже те, що є останнім, вимагає остаточного завершення [27, с. 88]. Врешті, остаточне завершення – не що інше як кінець людського життя, припинення свободи особи. Людина спроможна здійснювати процес самореалізації у багатьох аспектах, адже сама людина – це нескінченна можливість, яка трансформується у кожен конкретний випадок остаточного рішення. Інколи проблематика поділу свободи вибору на скінченність і нескінченність переходить у з'ясування його меж: наскільки ширшим, для прикладу, є діапазон людської життєдіяльності, настільки ширшими є зазначені межі свободи вибору; наскільки людська життєдіяльність є одноманітною, настільки особистий вибір людини здійснюється у вузькому діапазоні і т.д.

Межа свободи залежить, передусім, від значення необхідності в ній, а радше від міри її прояву у житті особи. У всебічно розвиненій особистості міститься і широкий діапазон різних вимірів свободи, від духовної, моральної до економічної, політичної та ін. На думку П. Козловські, «... питання свободи особи, як і проблема рівності чи справедливості, в жодному випадку не може бути розв'язаною лише у рамках деполітизації. Дуалізм держави та суспільства – це неunikна умова індивідуальної свободи, оскільки реалізовує себе лише у рамках поданої діалектики» [100, с. 43]. Або ж, згідно з поглядами Ж. Сартра, «ми бажаємо свободи заради свободи у кожному окремому випадку. Але прагнучи до свободи, ми виявляємо, що вона цілком залежить від свободи інших людей і навпаки...» [183, с. 339–340].

Відмова від здійснення вибору можлива за умови загострення інстинкту самозбереження, адже особа – це вроджений конформіст. Утрата впевненості в собі, розчарування через нездійсненність у рамках особистих здібностей щодо проектування свого життя призводить до відмови від свободи вибору. Хоча слід зазначити, що відмова від вибору притаманна людській природі, зрештою відмова від вибору є насправді вибором, але у вкрай негативному вимірі. Це, згідно з висновками А. Камю, чиста зрада самій суті свободи: «Якщо я не здійснию вибору, – писав він, – мені потрібно мовчати і визнавати себе рабом. Якщо я здійснию вибір, я стаю свідком, який дає свідчення на користь чистої свободи» [88, с. 437]. Досліджуючи проблематику відмови від вибору, мислитель також підкреслив: «Якщо свобода сьогодні принижена або закована у ланцюги, то зовсім не тому, що її підступно зрадили вороги. А тому, що вона саме втратила свого законного захисника, свобода овдовіла, втративши нас з вами» [89, с. 130]. А. Камю розвиває точку зору, згідно з якою основоположним компонентом вибору є абсурд. «Бо усвідомлення абсурду, – на його думку, – приводить нас певною мірою, до бунту, а усвідомлення бунту – до свободи, заради якої людина готова піти на все, бо у свободі знаходить смисл свого життя» [89, с. 132].

Безумовно, свобода трансформується у найрізноманітніші форми, і однією з таких форм є воля як незалежність від усього, що стосується причинності, зовнішнього світу, як дороговказ, що навчає діяти виключно відповідно до особистих переконань, ідеалів, всупереч обставинам навколишнього світу. Е. Ільєнков наполягає на тому, що позитивне визначення, на відміну від негативного, полягає у тому, що «свобода волі визначається як здатність вибудовувати свої дії у відповідності з метою на відміну від «причини»» [78, с. 69]. Зрештою, на думку М. Планка, свобода волі відображає присутність в особі, наділеної можливістю вибору із двох вчинків, схильності лише до одного. Тобто від відстоює згадану вище позицію, що існує двоякий вимір свободи – свобода-для (творити) і свобода-

від (руйнувати) [158, с. 123–129]. В цьому контексті воля – це певною мірою реалізація особистісної свободи, котра, як уже зазначалося, містить чимало проявів і вимірів.

У сьогоденні умовах актуалізується проблематика, запропонована ще класичним підходом світової філософської думки стосовно так званої «руйнівної волі». Необхідно зазначити, що сьогодення по-новому насичене концепцією волюнтаризму, анархізму, як і, зрештою, необмеженою свободою особи, на що звертав увагу П. Кропоткін. «Ми, – зазначає він, – визнаємо якнайповнішу свободу особи, хочемо повноти і цілісності її існування, вільного розвитку всіх її здібностей, і не хочемо нічого їй нав'язувати» [112, с. 286].

Так чи інакше, термін «свобода» загалом є нейтральним, адже, якщо взяти її окремо, вона не є ні злом, ні благом. Натомість негативності чи позитивності вона набуває у рамках свого прояву через окреслення цілей. Справжня свобода обов'язково передбачає можливість вибору між моральністю й аморальністю вчинку. К. Ясперс перестерігав, що навіть найкраща людина здатна стати небезпечною за умови нестримування своєї влади певними обмеженнями, рамками, нормами, законами тощо [238, с. 163]. Ще глибше проник у проблему Е. Агацці, зазначивши, що сучасна особа є практично хворобливо, чутливою щодо будь-яких рамок свободи власної діяльності [5]. Така «безпрецедентна» чутливість простежується у вченому корпусі. І все ж свобода науки чи вченого аж ніяк не означає наукового свавілля чи безконтрольності. Звісно, тут мають мати місце хоча б загальнолюдські моральні імперативи, а в основу наукових досліджень необхідно покласти відчуття відповідальності.

У контексті вищезазначеного вибір вирізняється творчо-інноваційним змістом, адже він спрямований на пошук неоднозначних рішень, враховуючи характерні моменти нової наукової парадигми світосприйняття, сучасний культурний простір тощо. В історичному аспекті філософської думки тематика свободи вибору розглядалася широкопланово. Попри те людина

тракувалася як особа, котра спроможна усвідомити власну відповідальність і за здійснений вибір, і за особисту життєдіяльність. Окрім того, у світовій філософській думці вибір детермінувався конкретними рішеннями, вчинками, сприймався, як межа свободи особи або ж її критеріальний елемент. Вагомими у свободі вибору безперечно, є моральні норми, якими користується особа при відповідальному трактуванні вчинку як морального чи аморального. Великий вплив на вибір має і свідомість, і почуття відповідальності, оскільки вибір правильно здійснюється за умови особистої відповідальності. Але відповідальністю володіє виключно свідома та свободна особа, у якій відчуття обов'язку присутнє за будь-яких обставин. Скажімо, для Е. Агацці обов'язковість є єдиною категорією, в котрій поєднуються і свобода, і обов'язок у такий спосіб, що це не суперечить людській природі та гідності [5].

Проблематика можливості вибору містить, окрім всього, й педагогічно-виховний характер, який полягає у формуванні високоморальної і відповідальної особи. Враховуючи, що сформована особистість бере на себе відповідальність за здійснення вибору, його реалізацію, то своєю особистою діяльністю вона відображає не тільки свободний, а передусім відповідальний вибір. Трактування свободи як траєкторії, у якій приречена жити особа, згідно із Сартром, свідчить про скеровування особи на творення таких умов життя, в яких вимір «життя на виживання» трансформується на вимір «справжнє життя», гідне досягнення. Урешті-решт особа здійснює вибір, який надає людському існуванню свободного смислу.

2.3. Єдність права та свободи особи – основа існування сучасної демократичної держави

Демократичне суспільство розглядає особу громадянина і як об'єкта особистих впливів, і як суб'єкта їх вироблення та реалізації. У цьому контексті громадянин володіє можливістю безпосередньо брати участь у політичних відносинах (референдуми, збори, мітинги, демонстрації, вибори та інші форми демократії), в котрих громадянин самостійно реалізовує своє право на безпрецедентне життя у державі. На думку В. Дияконова, соціальний статус містить усю сукупність тих ознак, котрі безпосередньо характеризують індивіда як особистість, як учасника суспільних відносин. Правовий статус особи – не що інше, як юридично закріплені основи становища індивіда у суспільстві [203]. Правовий статус можна поділити на *загальний, спеціальний та індивідуальний*.

Загальний – це система закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких особа як суб'єкт права координує свою поведінку у суспільстві, не залежить від конкретних індивідуальних особливостей та спирається на правосуб'єктність як невід'ємний від особи соціально-юридичний стан. Останній містить три компоненти: правоздатність як здатність мати права та обов'язки; дієздатність як здатність самостійно, на свій розсуд, реалізовувати свої права та обов'язки; деліктоздатність як здатність нести передбачену законом відповідальність за здійснені правопорушення тощо. Спеціальний правовий статус, як стверджують О. Зайчука та Н. Оніщенко, – це статус особи як представника тієї чи іншої соціальної групи, відокремленої за певним юридично значущим началом (родом діяльності, віком тощо), який наділений, відповідно до законів та інших нормативних актів, спеціальними, додатковими правами й обов'язками, зумовлений особливостями становища особи і потребами її функціональної спеціальної активності (студент, пенсіонер, військово-службовець, посадова особа тощо); є загальним для певного кола осіб.

Спеціальний статус доповнює (статус депутата) або обмежує (статус рецидивіста) загальний правовий статус, тобто корегує його. На відміну від загального статусу, який є постійним, спеціальний статус є змінним [83, с. 344–345]. У такому випадку правовий статус є саме засобом нормативного утвердження основних засад взаємодії особи з державою.

В системі юридичної науки прийнято розглядати належні правовому статусу особи принципи, котрі й визначають його зміст. З-поміж них: принцип формально-юридичної рівності (право – це рівна міра для фактично нерівних суб'єктів, адже жодні індивідуальні особливості в цьому випадку не враховуються); принцип соціальної рівності (в рамках справедливості всі індивіди повинні володіти рівним правовим статусом поза врахуванням індивідуальних особливостей). Попри це, існує імовірність настання тяжких соціальних наслідків унаслідок абсолютної юридичної рівності, скажімо, для слабо захищених категорій громадян (для прикладу: пенсіонери, інваліди, яким відсутність додаткових правових гарантій чи привілей не дозволяє нарівні конкурувати зі всіма тощо). Зрештою, громадянство значною мірою і визначає правовий статус особи.

Права громадянина належать виключно громадянам конкретної держави, натомість права особи – кожній людині, як і іноземцям чи особам без громадянства. Іншими словами, є люди, котрі володіють лише правами особи, проте не мають жодних прав громадянина. Як відомо, зміст правового статусу особи визначають її права, свободи та обов'язки. *Право* – це передбачена законом можливість діяти чи відмовитися від дії на власний розсуд, поза загрозою державного примусу (особа сама вирішує використовувати своє право чи ні). *Свободою* наділена кожна людина незалежно ні від чого, проте обов'язково повинні братися до уваги інтереси інших осіб (у цьому прихована й відносна межа свободи). *Обов'язок* – це визначена законом необхідність діяти, котра забезпечується найрізноманітнішими санкціями (право передбачає можливу поведінку, тоді як обов'язок – обов'язкову поведінку) тощо. Таким чином, правовий статус

громадянина загалом – це сукупність прав, свобод та обов’язків, котрими він володіє як суб’єкт правовідносин (кожен із напрямів права визначає певну частину прав і свобод у відповідній сфері суспільних відносин). «Правовий статус особи, – на думку Н. Апіяна, – це реальне юридичне оформлення положення особи у її взаємозв’язках з державою та іншими суб’єктами права. Права та свободи, відомі юридичній практиці, є багатоаспектними. Значення таких явищ неабияка для становлення саме демократії» [15].

Право та свобода є, безумовно, взаємопов’язаними категоріями, що дає нам усі підстави розглянути їх у єдності. Безумовно, тематика єдності права (соціальний регулятор) і свободи (стан особи, суспільства загалом) у рамках сьогодення є однією з найактуальніших правових тем юридичної науки. Свобода для особи набуває статусу фундаментальної і базисної цінності, натомість право тією чи іншою мірою бере безпосередню участь в житті індивіда. За таких умов єдність права та свободи неunikна, однак, ця проблема має чимало аспектів.

Актуальність єдності права та свободи зумовлюється визнанням свободи особи як основоположної цінності сучасної демократично-правової держави, з одного боку, та пріоритету прав і свобод особи в контексті засад конституційної і державної діяльності. Таким чином, свобода із площини суто філософського світосприйняття трансформується у площину юридично-правових проблем як комплекс правочинності особи та основна характеристика громадянина як суб’єкта правовідносин. Іншими словами, не існує жодних правових систем чи ідеологій, які б заперечували принцип свободи особи чи уникали його. Саме таке бачення проблеми й стимулює дослідження єдності права та свободи в контексті аналізу їх принципових моментів. Два головні моменти в аналізі єдності права та свободи цікавить дослідників, зокрема, теоретико-правовий і суспільно-політичний. Скажімо, саме юристів, приваблює тематика співвідношення і взаємодії права як регулюючого суспільні відносини соціального інституту та свободи як внутрішнього стану особи чи суспільства загалом. Цей момент був ключовим

у вченнях про право значної частини мислителів, хоча не всі спромоглися переконливо пов'язати ці два терміни, простеживши таку спільність, котра б пов'язувала суспільний і державний інститути із виключно індивідуальним станом особи. Своєю чергою юристи-практики і політологи зосереджені більше на проблематиці принципу свободи як основоположного в державній діяльності та на можливості відображення його у законодавстві. Зрештою, саме таке бачення єдності права та свободи межує із загальнофілософською проблематикою зв'язку людини з суспільством, рамок впливу особи на суспільство та можливості обмеження суспільством своїх членів, а це свідчить про філософську проблему свободи людини у суспільстві.

Попри це, майже усі, хто досліджував і досліджує тему єдності права та свободи, припускають спільний висновок щодо тісного зв'язку чи навіть тотожності цих соціальних явищ, використовуючи для концептуалізації висновку припущення єдиного обґрунтування права та свободи, їх спільних джерел і єдиного походження.

У рамках правознавства особа є свободною, проте у визначених правових межах. Свобода, звісно, і передбачає певну незалежність особи від зовнішніх умов та обставин, проте свобода як характерна, невід'ємна ознака особи практично ніколи не є абсолютною, адже потрапляє під певні обмеження. Для прикладу, правові норми належать до категорії тих елементів, котрі й визначають межі індивідуальної свободи, беручи до уваги те, що право й справді є офіційною мірою свободи, встановленої державою. Певним чином це відображає логічний парадокс: право обмежує свободу особи для того, щоб саме цю свободу і гарантувати. Скажімо, індивідуальна свобода особи, її потреби, права та свободи, інтереси обмежуються правами та свободами, інтересами інших особистостей, виконанням певних обов'язків перед суспільством. Отже, з одного боку право обмежує свободу, а з іншого – захищає і відстоює її.

Загалом суспільство та особа перебувають у діалектичних взаємовідносинах. Сьогодні достатньо чітко підкреслюється значення

розвитку особи для формування демократично-правової держави, а це загострює проблему свободи та відповідальності особи перед суспільством. Іншими словами, не завжди інтереси та бажання однієї особи збігаються з інтересами та бажаннями інших членів суспільства чи громадян однієї держави, тому особа зобов'язана під впливом тих чи інших законів діяти в таких спосіб, щоб не порушувати загальних інтересів суспільства, адже тоді їй загрожує відповідне покарання. «Лише настільки, – писав В. Франкл, – наскільки ми забуваємо про себе, віддаємо себе, жертвуємо собою заради світу, його завдань і вимог, якими пронизане усе наше життя, лише настільки, наскільки нам є діло до світу та предметів поза нами, а не лише до самих себе чи наших особистих потреб, лише настільки, наскільки ми виконуємо завдання і вимоги, усвідомлюємо смисл та реалізуємо цінності, ми здійснюємо та реалізуємо самих себе» [210]. На думку В. Четверніна, рамки і зміст свободи, яка визнається мінімальною і невід'ємною у конкретній культурі, визначаються рівнем розвитку цієї культури. «У нерозвиненій культурі, – пише він, – не може бути тих прав людини, які у розвиненій визнаються невід'ємними правами. Проте у будь-якій правовій культурі присутній принаймні *minimum minimum* – абсолютний мінімум правової свободи. Сюди належать три компоненти: особиста свобода, власність і забезпечення державою безпеки (аналогічне трактування цього питання у Джона Локка). Поза цими правами (взаємопов'язаних компонентів правової свободи) немає і свободи загалом» [224, с. 6].

Загальна свобода як свобода усіх суб'єктів однієї площини спілкування є можливою за умови їх рівності у своїй свободі, враховуючи те, що право передбачає рівну свободу усіх суб'єктів правовідносин. У такому контексті рівна свобода (формальна рівність) – не що інше, як основоположний принцип права. Правові норми встановлюють межі свободи згідно з принципом формальної рівності. Заборони, спричинені правовою площиною, обов'язки чи санкції необхідно трактувати крізь призму забезпечення режиму загальної свободи всіх, хто визнає себе суб'єктом права. Водночас правова

свобода є можливою лише у соціумі, в якому визнається і забезпечується хоча б найнеобхідніший мінімум вихідних прав індивіда. Це те, поза чим не існує «матерія» права, оскільки якщо закон не визнає цих прав, то й не припускає правової свободи. Саме тому критерієм, котрий дозволяє відрізнити правові закони від не правових, є, безумовно, мінімальна невід'ємна свобода. Але, як стверджує В. Четвернін, кожній правовій культурі притаманне своє уявлення про мінімальну та невід'ємну свободу. Права людини – різні у різних правових культурах, і вони розвиваються відповідно до історичного розвитку свободи. Мінімальна і невід'ємна свобода, права людини – це терміни з історично мінливим змістом [224, с. 7].

Чимало дослідників єдності права та свободи беруть за основу філософсько-правові погляди Гегеля, оскільки саме йому належить перше вчення про єдність права та свободи. Їхній зв'язок був сформульований та теоретично обґрунтований вченим лише з ідеалістичної точки зору, тобто в гегелівському баченні філософія права є не що інше, як філософія об'єктивного духу, котрий є другим рівнем розвитку духу загалом, адже йому передує суб'єктивний дух, і лише за ним знаходиться абсолютний дух. Крім того, саме об'єктивний дух, з гегелівської точки зору, спричинив розвиток всесвітнього історичного процесу, в якому свобода вперше набуває форми реального буття як державно-правове явище. В цьому контексті свобода як визначене начало та кінцева мета усього розвитку духу спроможна вийти за межі своєї суб'єктивності на рівень об'єктивності, тобто отримати реальне буття як форма державно-правових інститутів. «Єдиним визначенням духу, – пише філософ, – є його ж свобода, в якій і містяться усі інші його виміри. Вона є і формою, і змістом його закону» [47, с. 187]. Гегель найширше розкриває форми виявлення об'єктивно свободного духа, котрі тією чи іншою мірою неодмінно зводяться до трансформування у реальність права, моральності та держави. Слід також зазначити, що до Гегеля «право» як термін не вживалося у широкому філософському значенні як таке, що охоплює всю сферу об'єктивного духу, та й кожен його вимір є правом і

містить своє особисте право, оскільки воно є наявністю буття свободи в одному із її визначень [48, с. 346]. На його думку, право є способом трансформування свободи як суб'єктивної категорії, суб'єктивного стану особи в об'єктивну реальність, у суспільні відносини. «Право, – зазначає Гегель, – полягає у тому, що реальність буття узагалі є реальністю буття свободної волі. Відповідно, право взагалі є свобода як ідея» [49, с. 137]; «право є цариною реалізованої свободи» [49, с. 123].

Основним постулатом своєї філософії права Гегель визначив позицію, згідно з якою саме дух породив право; правові явища включають в себе суб'єктивний характер і суб'єктивну природу. Хоч загалом філософія права Гегеля – це, по суті, філософія об'єктивного духу.

Термін «свобода» за своєю структурою є багатозначним, неоднорідним і різноплановим. Гегель з цього приводу виловлювався так: «Про жодну ідею не можна з таким правом сказати, що вона невизначена, багатозначна, не зрозуміла і тому справді їм підвладна, як це можна сказати саме про ідею свободи, та про жодну не висловлюються здебільшого з таким малим ступенем розуміння її» [50, с. 291].

На нашу думку, свобода особи в загальнофілософському значенні містить розуміння можливості особи усвідомлювати зовнішню, об'єктивну необхідність визначеного варіанта поведінки та діяти відповідно до нього. Крім того, сучасна філософська наука передбачає зведення терміна «свобода» до усвідомлення здійснених вчинків, причин вибору того чи іншого варіанта поведінки. Це відображає всього лиш зовнішній, об'єктивний вимір свободи, адже здійснюючи вибір тієї чи іншої моделі поведінки, особа підкорює свою волю обставинам. Останні ж як об'єктивні умови життя і закони природного розвитку суспільства належать йому. В такому випадку свобода вибору надає перевагу тій моделі поведінки, котра найповніше відповідає умовам навколишнього середовища. Здійснюючи вибір у рамках необхідності, людина може чинити і проти особистої волі та особистих інтересів.

Іншими словами, особа, усвідомивши та прийнявши зовнішню необхідність, залишається в собі несвобідною, оскільки не завжди об'єктивна необхідність поєднується із внутрішніми переконаннями та інтересами. Людина є свобідною лише ззовні, натомість її внутрішня свобода є обмеженою необхідністю базувати свою діяльність відповідно до зовнішніх умов.

У ХХІ столітті активно розвивається демократія, свобода особи набуває глобального масштабу. Ця проблема розв'язується на міжнародному рівні в рамках законодавчих актів, конвенцій щодо прав і свобод особи, котрі є фундаментальною основою будь-якої політики. Тим не менше, не всі питання й проблеми свободи особи сьогодні є достатньо вирішеними, і це стосується не лише України, а й усього світу. Для прикладу, не до кінця вирішеним залишається питання співвідношення свободи та відповідальності, беручи до уваги те, що свобода – це не вседозволеність, і за порушення чужих прав і свобод потрібно буде нести відповідальність згідно із законом. Зрештою слід визнати, що відповідальність як категорія належить і праву, і етиці, відображаючи особливі морально-правові відносини між особистістю та суспільством.

Виходячи з таких міркувань, формування сучасної демократично-правової держави перш за все вимагає піднесення міри свободи особи паралельно з підкресленням соціальної та моральної відповідальності кожного громадянина. І цивільна, і адміністративна, і кримінальна відповідальність встановлюється, передусім, з урахуванням виховання правопорушника, способу його життя і діяльності, усвідомлення провини, можливості подальшого виправлення. Саме такий аспект і відображає своєрідне зближення правової і моральної відповідальності як усвідомлення особистістю інтересів суспільства та розуміння законів розвитку.

Жодна держава неспроможна надати громадянам абсолютно необмеженої свободи. Громадянин своєї держави отримує обмежену особисту свободу як особистісне самовизначення і самореалізацію. Завдання

окремої галузі права (зокрема, адміністративного права), полягає саме у виразі меж впливу влади на свободу особи. Визначивши ці межі, формується галузь особистої самодіяльності, недоступна для правового впливу існуючої влади, хоча й у цих рамках свобода особи не буде до кінця свobodною від держави. Закон, забезпечуючи громадянам відносні рамки особистої свободи, робить її юридично недоступною для органів влади. Проте не виключає правової можливості скорочення або розширення саме цих меж свободи, для прикладу, новим законодавчим актом. Це за жодних обставин не значить, що сам законодавець перебуває поза визнаними рамками особистої свободи громадян, оскільки його відносні гарантії щодо визнаних ним меж особистісної свободи полягатимуть у співвідношенні соціальних сил, які й обґрунтували це визнання. У цьому ракурсі деколи спостерігається і моральний осуд як прояв реакції суспільства на зазіхання законодавця на права і свободи громадян своєї держави. Таким чином законодавець стає заручником як у соціальній, так і в моральній сфері. Як зауважує Л. Тихомиров, свобода в жодному разі не передбачає відсутності морального чи духовного змісту в діях особи: «Вона лише пом'якшує примусові стримування громадянської влади, розвиваючи внутрішні стримування, саморозвиток особистості, котра духовно володіє над собою. Ця істинна свобода і становить ідеал особистості, а її розвиток не лише не загрожує суспільству, а й, насамперед, зміцнює його, беручи до уваги те, що внутрішня дисципліна громадян найпевніше забезпечує порядок і право, на відміну від примусових зовнішніх стримувань влади» [196].

Свобода особи є одночасно і особистісною, і соціальною. Тобто, як стверджує Г. Федотов, це свобода особи від суспільства, від держави і схожих до неї примусових суспільних об'єднань. Наша свобода є негативною – свобода від чогось, і разом з тим, відносна, оскільки абсолютна свобода від держави є абсурдом. Свобода в такому випадку є лише утвердженням меж влади, які визначаються невід'ємними правами особи. На думку дослідника, по-різному визначаючись у різних державах

сучасної демократії, свобода ґрунтується на певних абсолютних передумовах. Їхня втрата, цілковита релятивізація свободи є для неї смертельною: це і спричинило сучасне запаморочення свободи [205, с. 267–269].

Прояв свободи особи можна простежити виключно крізь призму відносин у державно-правовій сфері.

За присутності держави, в якій панує право, уприсутнюється і свобода, принаймні у рамках відповідних правил. Залежно від того чи іншого правового режиму свобідна поведінка особистості може трактуватися або в широкому, або у вузькому значеннях. Наприклад, під час тиранії свобода – прояв у найвужчому значенні, найпростіший і найобмеженіший вибір, де свобідною є лише одна особа – тиран, свобода вибору в нього є необмеженою. У рамках необмеженого вибору втрачається смисл свободи, її правова сутність, беручи до уваги те, що зникають обмежувальні правила поведінки. У демократії простежується найширший діапазон прояву свободи, оскільки «широта» діапазону прояву свободи відповідає рівневі розвитку громадянського суспільства [6].

Уприсутнюється свобода особистості крізь призму відповідальності та обов'язку перед світом. Відповідальність – це не що інше, як плата за свободу, оскільки сама свобода вимагає від особистості розуму, моральності і волі, поза якими свобода трансформується у свавілля і насилля над іншими особами. Міра відповідальності є завжди конкретною в межах компетенції особистості та сфери власних можливостей. Потенційні можливості особистості уможливають усі найнеобхідніші суб'єктивні варіанти реалізації особистісної свободи, дозволяючи контролювати і навколишній світ, і себе. Саме за умови існування цієї можливості реалізувати особисту свободу людина здатна простежити джерела усіх своїх тріумфів і трагедій, злетів і падінь. Свобода в такому сенсі трактується у співвідношенні з правовою необхідністю, рівністю, справедливістю, анархією, свавіллям тощо. В процесі свого розвитку та за змістом особистої діяльності кожна людина –

це заглиблення у хід історії, де буття людини є неоднозначним та суперечливим, адже людина водночас і свободна, і несвобідна. Несвобідна тому, що існує навколишнє середовище, котре впливає на вибір способів і форм практичної діяльності; існують постійні обмеження діяльності, технічних, фізичних та інтелектуальних можливостей; присутнє «відчуження» людини і т.д.

У випадку, коли особисті інтереси громадянина та суспільства у способі реалізації свободи збігаються, необхідно це «співпадіння» доповнити так званою ідеєю регуляції особистісної діяльності. Держава має діяти не в рамках застосування методів примусу чи насилля, а, в рамках економічного механізму та доцільного дотримання прав і свобод особи. Крім того, держава зобов'язана гарантувати забезпечення дотримання прав і свобод своїх громадян, визнаючи при цьому, що цінність людської особистості знаходиться вище за будь-які цінності суспільства, спільноти, групи чи класу. Саме таке відношення держави й утворює гарантії захисту від тоталітарного придушення прав і свобод громадянина. За сьогоденних умов розвитку демократично-правової держави існує крайня необхідність у формуванні саме гуманістичних цінностей, у виробленні такого соціального ідеалу, котрий би містив ключовий елемент свого змісту – свободу особистості. В цьому контексті свободу слід розглядати як взаємодію гармонійно розвиненого суспільства та самореалізованої особистості із максимальними можливостями для задоволення особистих потреб та інтересів. Іншими словами, досягнення ідеалу свободи можливе лише за умови вдосконалення усіх життєдіяльних сфер особистості й усіх умов її соціального буття.

Ще однією прогалиною у юридичних дослідженнях, безумовно, залишається аналіз філософського виміру співвідношення свободи та нормативності. Такий аналіз розширює інформаційне поле, в котрому формується становлення відповідних сучасному станові розвитку юридичної науки підходів і методів. Філософський підхід до вивчення природи та змісту

нормативності вже був здійснений у рамках неокантіанської баденської школи, зокрема, в питанні трактування філософської теорії цінності. Однак свобода в рамках ідеалу чи регулятивного принципу самовираження особистості в її відношенні щодо нормативності свідомості все ж досліджена недостатньою.

Доцільно окремо розглянути проблематику прав і свобод особистості в контексті прав людини та прав громадянина. Оскільки особистість є людиною, вона володіє певними правами і свободами, котрі виражаються як атрибутивні властивості будь-якої людської особистості. Саме тому, на думку Б. Ебзеєва, «права і свободи – це не дар держави, це щось абсолютно обмежене, похідне від гідності людської особистості та те, що існує незалежно від державного визнання. А стосовно державного визнання, то воно всього лиш трансформує права людини, ... з прав людини у права громадянина» [239]. Отже, Б. Ебзеєв трактує державу та громадянина як рівноправних партнерів одного суспільного договору. Статус демократично-правової держави передбачає дискусію між державою і громадянином, в якій перемога може й не належати виключно державі, про що неодноразово свідчить історія. Відстоюючи думку, що суспільство – це не лише сума індивідів та арифметична сума особистостей, дослідник робить висновок, що досягнення гармонії інтересів індивіда і суспільства є надзвичайно важливим і для забезпечення прав людини, і для забезпечення стійкості та стабільності соціуму.

Філософський підхід у дослідженні свободи, права, нормативності, вписує філософсько-правовий контекст у загальну цілісність людського буття, акцентуючи увагу на проблематиці змісту та особливостей філософського відношення до правової реальності у контексті гами проявів людського життя. Для прикладу, гуманістичний вимір, як фундаментальна основа буття, зосереджений, передусім, на цінностях, котрі відображають усвідомлення принципу свободи як передумови гармонійного життя особистості громадянина і суспільства. В такому ракурсі свободу слід

трактувати і як особистісну самобутність у рамках соціальних і природних явищ, і як внутрішній стимул до практично-пізнавальної діяльності, звісно, у співвідношенні з нормативною свідомістю. Норми суспільного життя засвоюються індивідом упродовж усього життя. Тим не менше, особа зобов'язана засвоювати і нові норми, правила, закони тощо.

Формування теорії нормативності якоюсь мірою припадає і на долю правознавства, й етики, і соціології та ін. Дослідженню норм здебільшого передують вникнення у ціннісний контекст, у якому не відокремлюється норма від оцінювання і простежується її зв'язок безпосередньо із цінностями та ідеалами [223, с. 47–78]. Задля глибшого розуміння характеру, структури та змісту норм необхідно визначити термін «норма» у найширшому його значенні. Нормативна регуляція є одним із важливих аспектів функціонування будь-якої системи загалом, адже норма може відображати і характеристику діяльності, і взірець поведінки. Саме в таких умовах особу не можна трактувати повністю свобідною, оскільки на неї впливають норми з різних сфер власної життєдіяльності, такі, наприклад, як схвалення чи осуд, заборони чи приписи тощо.

Загалом юридична норма спрямована на регулювання соціальних відносин, і умови виконання юридичної норми визначаються положеннями гіпотези і диспозиції самої норми. В цьому контексті, як стверджує В. Корнеєв, юридична норма в гіпотезі та диспозиції охоплює визначене коло суспільних відносин, для яких ця форма є регулятором. На його думку, саме «юридична норма є значущою позицією для тих, на котрих вона і розрахована відповідно до задуму та можливостей (так звана дія «у часі», «у просторі», «за колом осіб»). Юридична норма існує у рамках певних умов та передумов реалізації норми, виражених як гіпотеза та диспозиція» [106, с. 124–125]. Іншими словами, низка умов і передумов, що містяться у юридичній нормі, спрямована у бік соціальної реальності, формує певну траєкторію дії норм, відповідно до якої норма спроможна впливати на цілком реальні відносини. Таку траєкторію у юридичній науці прийнято трактувати

як «нормативне поле» – система обмеження у соціальному середовищі, похідна від існування юридичних норм. Компоненти нормативного поля можуть бути відображеними у тексті самої юридичної норми. Ціла структура юридичної норми має трактуватися відповідно до структури соціальних відносин, відображених у тій чи іншій нормі. Реалізація юридичних норм у рамках певних соціальних, історичних і культурних змін цілковито залежить від соціокультурного елемента.

Окрім того, норму можна розглядати і як один із методів обмеження особистісної поведінки низкою можливостей (співвідношення потенційного та реального). В такому контексті норма передбачає можливості реалізації свободи інших особистостей, адже як характеристика людського життя, за своєю природою вона є амбівалентною. Водночас вона сприяє трансформації до світу свободи і спричинює її ж обмеження. Виникає поділ поведінки на нормальну (правову) та девіантну (як вихід поза межі встановлених норм). Наявність найрізноманітніших форм негативної поведінки осіб, моральних пороків, відсутність принципів, норм моралі і права – це, безумовно, прояв недоліків соціалізації. А. Радугін, К. Радугін вважають, що до основних форм відхилень у поведінці належать правопорушення, включаючи і злочинність, наркоманію, проституцію, самогубство тощо. Відхилення у поведінці свідчать, на їхню думку, про конфлікт між особистісними та суспільними інтересами, оскільки девіантна поведінка – це, здебільшого, одна з багатьох спроб вийти поза межі суспільства, уникнути повсякденних життєвих проблем та негараздів, перебороти стан невпевненості й внутрішньої напруги через визначені компенсаторні ролі та форми [173, с. 74–78]. Дослідники зазначають, що девіантна поведінка не завжди має виключно негативний характер, адже вона інколи пов'язана з прагненням особистості до чогось нового, зі спробою перебороти консервативність як перепону для саморозвитку. Е. Дюркгейм стверджував, що аномія – це такий стан, в якому особа не володіє твердим відчуттям переконаності, жодною надійністю і стабільністю у виборі лінії нормативної поведінки [74, с. 121]. Натомість

Р. Мертон, внівши деякі зміни у трактування Дюркгеймом аномії, висловився, що причиною девіантної поведінки є прірва між культурними цілями суспільства та соціально схвальними (легальними чи інституційними) засобами їх досягнення [132, с. 208]. Крім того, Р. Мертон розробив типологію поведінки особистостей у їх відношенні до цілей і засобів, згідно з якою існують такі види:

- конформіст приймає і культурні цілі, і інституційні засоби, схвалені суспільством, та є лояльним членом суспільства;
- новатор намагається досягнути культурних цілей (які він приймає) неінституційними засобами (враховуючи незаконні і кримінальні);
- ритуаліст приймає інституційні засоби, які абсолютизує, проте цілі, до яких він повинен прагнути за допомогою цих засобів, ігнорує і забуває. Ритуали, церемонії і правила для нього є основою поведінки, тоді як оригінальні, нетрадиційні засоби ним здебільшого відкидаються;
- ізольований вид відходить і від культурних, традиційних цілей, і від інституційних засобів, необхідних для їх досягнення (наприклад, безпритульні, наркомани, алкоголіки);
- бунтівник перебуває у нерішучості і щодо засобів, і щодо культурних цілей; він відступає від існуючих цілей і засобів, бажаючи створити нову систему норм і цінностей, нові засоби для їх досягнення [132, с. 134–135].

Особа не може до кінця бути абсолютним конформістом чи новатором. Кожна особа володіє здатністю схилитися у бік одного чи іншого з перерахованих видів, а деколи до всіх потрохи. Це засвідчує, що девіантна поведінка в суспільстві має подвійний зміст. По-перше, вона спричинює дестабілізацію суспільства, по-друге – підтримує стабільність у суспільстві. На думку Т. Тузової, розвиток індивіда від біологічного (природного) до людського (культурного) виражається як «постійний процес саморозвитку, процес освоєння норм, законів, культурних процесів, самовизначення у пошуках того, ким вона може бути, чим для неї мають бути ці норми, закони,

культурні цінності, яку роль вони відіграють у кожній окремій, конкретній і партикулярній ситуації» [202, с. 132]. Таким чином, людський досвід акумулює складність системи нормативної свідомості, а дослідження нормативності актуалізується саме в рамках сучасності, коли норми визначаються ціннісними вимірами культури, а не внутрішніми чи вузько дисциплінарними цілями.

Філософське дослідження змісту норм, визначення їх функцій та евристичних можливостей реалізується у рамках трактування ролі пізнання у життєдіяльності і практиці. Адже, як зауважує О. Нікіфоров, найістотнішим у розрізненні однієї діяльності від іншої є мотив. «Звісно, – пише він, – діяльності відрізняються використовуваними засобами, предметами, на які вони спрямовуються, низкою конкретних дій, на основі яких вони структуровані та ін., проте найважливішим елементом, за допомогою якого можна відрізнити одну діяльність від іншої, все ж залишається різниця у мотивах» [147, с. 197].

Антиномія норми та свободи полягає у внутрішньому змісті кожної з них: свобода – самоствердження, самореалізація людини як особистості; норма – своєрідний стимул до самоконтролю і самообмеження. У контексті протистояння норми та свободи важливим є його джерело – процес індивідуалізації. На думку Е. Фромма, рамки становлення індивідуальності та формування особистості здебільшого визначаються соціальними умовами. Адже кожне окреме суспільство відображає різницю між індивідами, хоча будь-яке суспільство містить рамки індивідуалізації, перетнути які не здатен жоден із нормальних індивідів [215, с. 47]. Аналізуючи та досліджуючи свободу, Е. Фромм простежив присутність прихованого примусу щодо індивіда з боку суспільства. «Ми не зважаємо, – пише філософ, – за жодних обставин на роль таких анонімних авторитетів, як суспільна думка і «здоровий глузд», котрі містять такої ваги значення виключно через наш страх – бодай не виокремлюватися із натовпу через одвічне прагнення поводитися так, як цього вимагають, через наш внутрішній страх вчинити

щось не те, або не так» [215, с. 134]. Він, зокрема, зазначав, що немов зачаровані, ми спостерігаємо за розвитком свободи в рамках зовнішніх сил, водночас, немов сліпі, не можемо простежувати внутрішні примуси та страхи, які ставлять під сумнів усі прояви свободи та й загалом прогрес у боротьбі з одвічними ворогами.

Громадянин демократично-правового суспільства, як стверджує Е. Фромм, переживши кризу боротьби з владою в собі самому, справляє таке враження, що «кожен сприймає себе свободним за умови, якщо особистою поведінкою не торкається прав і свобод інших осіб. Проте насправді влада не щезла безслідно а, натомість, стала немов невидимою: замість реальної влади володарює «анонімна» влада, тобто вона може приховуватися в найрізноманітніших проявах, таких як наука, освіта, психічне здоров'я, суспільна думка, і вимагає лише того, що й так є зрозумілим... створюється атмосфера відносної підказки» [215, с. 216–217]. Логічно зазначити, що незважаючи на перепони, історія людства все ж таки є безперервним процесом індивідуалізації, а отже, зростанням значущості такого елемента, як свобода. Адже саме прагнення свободи є невід'ємним і неминучим наслідком процесів індивідуалізації і прогресу культурної свідомості [215, с. 305].

Особа, безперечно, володіє здатністю до самопізнання, самореалізації, самоствердження і передбачає самозміну. Для особистого самозбереження особа володіє величезним потенціалом свободи, хоча суспільне співіснування і потребує певного обмеження свободи. Як стверджує К. Попер, необмежена свобода у суспільному співіснуванні означає, «що сильна особа спроможна позбавити свободи слабшу за себе іншу особу, а тому слід вимагати такого обмеження свободи державою, в якому свобода кожного індивіда захищатиметься законом» [162, с. 443].

Нормативність містить обов'язковість і модальність, через дію котрих вона трансформується в імператив. Це своєю чергою спрощує можливість особистості орієнтуватися у природній і соціальній площинах. Необхідно

вказати, що нормативність містить і репресивний компонент у значенні формування особистості, а передбачається це прагненням самої особистості до освіченості, до бажання діяти саме так, як цього вимагається згідно із загальносуспільними правилами, нормами та законами; відтак, це призводить до відносного обмеження свободи. Навіть у цьому звуженому варіанті свободи дій у особистості залишається свобода простору для трактування, розуміння та усвідомлення уже встановлених стандартів суспільного життя, норм поведінки, законів чи правил. Тобто в цьому випадку культура за своєю структурою не відстоює одиничність, встановлену раз і назавжди, а все ж таки передбачає рух вперед, розвиток і зміни. Зрештою, змінюються і цінності, і ставлення до них, і способи їх досягнення й реалізації тощо.

Однозначно можна стверджувати, що норма, як загальнообов'язкове правило, лежить в основі конкретно-регулятивного впливу права на суспільні відносини. Система визначених норм формує певний правовий інститут, галузь права, та й право загалом. А. Венгеров поділяє значення норм на два види: емоційний і раціональний. Згідно з першим, норма має складну структуру, передусім ядро, тобто правило поведінки, навколо якого «крутяться» її елементи, з'являються її ознаки. Норма права має здатність видозмінюватися, виходячи за межі своєї словесної оболонки. Другий підхід до норми права полягає у трактуванні норми як загальнообов'язкового правила, встановленого чи визнаного державою, забезпеченого можливістю державного примусу, котре регулює суспільні відносини [39, с. 220–221]. У юридичному словнику стосовно терміна «норма» вказано, що формою їхнього закріплення є відповідного рівня нормативно-правові акти та інші джерела права. Залежно від галузей права, розрізняють адміністративно-, громадянсько-, кримінально-правові норми; крім того: норми екологічного, трудового, міжнародного, конституційного, господарського та інших видів права [33, с. 335]. Як зауважує В. Протасов, «нормативність права проявляється й у неодноразовості дії юридичних норм: вони беруться до уваги в процесі регулювання, кожного разу, коли виникають типові ситуації,

встановлені як умови їхньої дії. Нормативність формується як наслідок узагальнення і фіксації усталених, постійно повторюваних корисних відносин і вчинків людей» [170, с. 7].

Передумови виникнення держави містяться у природі самого суспільства, котре є визначеним видом відносин і взаємозв'язків між особами, об'єднаними територіально, у межах яких задовольняються їхні головні життєві інтереси та потреби. В такому випадку «необхідність реалізовувати та забезпечувати ці потреби і є передумовою для виникнення й існування держави, адже охорона суспільно значущих інтересів, визначених необхідністю нормального соціального співіснування і формування особистості, є першочерговим завданням усього суспільства та умовою його стабільного функціонування» [167, с. 10]. З іншого боку, держава, на думку М. Абдулаєва, – це правовий союз, котрий організований і діє згідно з правовими нормами, а наявність правової системи легалізує державну владу, юридично її оформляючи. Тобто система права визначає юридичні межі та форми існування функцій і завдань держави, а відтак, усі суб'єкти права функціонують у межах правових норм. Тим більше, що, використовуючи метод нормативно-правового регулювання, держава укріплює конкретні права та обов'язки суб'єктів суспільних відносин і заохочує до суспільно корисної діяльності суб'єктів правовідносин, та у випадку порушення суспільно обов'язкових приписів застосовує міри державного примусу. Натомість зведення права до норм законодавства, ототожнення права і закону зубожує смисл права, не відображаючи його глибинної соціальної природи, а радше призводить до його викривленого сприйняття [167, с. 22–54].

Слушною є думка, що цілі та завдання, поставлені саме перед юридичними нормами, як і методи їх реалізації, обов'язково повинні морально обґрунтуватися і цілком відповідати моральним вимогам. Це свідчить про визначену життєздатність правових норм і їхню практичну силу. Керуючись цим, М. Абдулаєв виокремлює декілька особливостей норм права та моралі:

– Норми моралі є більш універсальними, ніж норми права. Норми моралі регулюють ширшу сферу відносин, ніж та сфера відносин, котра регулюється правом. Моральні вимоги вирізняються ширшим смислом і дають ширший простір для трактування. Зміст правових норм характеризується вагомою конкретністю, адже тут присутня чітко визначена юридична обов'язковість і міра суб'єктивного права учасників правовідносин. Відповідно, й процедура реалізації норм права відрізняється від застосування норм моралі. Юридичні норми можуть застосовуватися виключно у встановленому порядку компетентними особами та органами, натомість моральні норми не потребують жодних соціальних механізмів для реалізації;

– Норми права систематизовані й офіційно затверджені в нормативно-правових актах, а норми моралі містяться у свідомості людей і виражаються у суспільній думці. Мораль не вимагає офіційного державного визнання;

– Норми моралі пов'язані з внутрішнім самовизначенням особистості, а норми права пов'язані, передусім, з її зовнішніми діями;

– Норми моралі не є інституційними, натомість правові норми, як інституційні регулятори, закріплені у законодавстві, судових рішеннях тощо;

– Норми права передбачають юридичну відповідальність за правопорушення, а щодо особи, яка вчинила злочин чи правопорушення, застосовуються заходи державного примусу. Такі заходи є методом забезпечення юридичних норм, оскільки реалізуються лише компетентними органами та особами в межах встановлених законом процедур (тоді як за порушення моральних норм передбачені заходи суспільного впливу у формах суспільної ганьби чи засудження) [167, с. 63].

Правова норма – це, безумовно, й особлива соціальна норма, котра містить свої соціокультурні характеристики та специфічні ознаки. К. Попер переконує, що для того, аби цілковито визнати спроможність свободи, «потрібно бути індетерміністами, але й потрібно ще спробувати зрозуміти,

яким чином особистість, а можливо, й тварини можуть «перебувати під впливом» чи «управлятися» такими речами, як цілі, наміри, правила чи домовленості» [163, с. 452]. На його думку, остаточне усвідомлення впливу стандартів і норм на життєдіяльність людини наштовхує на визнання гнучкості в управлінні, селективності або ж обмеження, які відповідають ідеї поєднання свободи і контролю, на відміну від жорсткості в управлінні. Попри це, К. Попер припускає ймовірність нашого життя у так званих «в'язницях», звільнення з яких може відбутися виключно за умови критичних або творчих зусиль [163, с. 576].

Терміни, «раціональність», «свобода», «норма», «право» тісно пов'язані між собою. Для прикладу, раціональний вчинок є цілеспрямованим і базується на ціннісних орієнтаціях. Водночас, такий вчинок є свободним, оскільки саме свобода уможливорює діяльність особистості відповідно до поставлених цілей. Як зауважує М. Розов, свободний вчинок можливий виключно за умови присутності двох елементів: перший – це об'єктивна наявність декількох ступенів свободи, другий – це суб'єктивні підстави вибору. Людина зобов'язана вміти вибирати, адже цьому сприяють об'єктивні підстави [174, с. 48]. Таким чином, дослідник стверджує, що свобода передбачає присутність чітко усвідомлених і сформованих ціннісних орієнтацій у випадку здійснення вибору. Раціональність щодо розуміння здатності усвідомлювати цілі та методи їх досягнення трансформується в обов'язкову передумову свободи [174, с. 49].

В. Нерсесянц трактує право як формальну рівність, що включає абстрактність і загальність рівною мірою, формальність свободи, справедливості тощо. Звідси право як правова форма суспільних відносин, в онтологічному вимірі, є сукупністю цих формальних ознак і властивостей права: рівності, свободи, справедливості та ін. Зокрема, він зауважує: «і в онтологічному, і в аксіологічному та гносеологічному вимірах цілком зумовленою є та обставина, що абстрактно-загальна рівна міра, свобода та справедливість лише у їхньому формальному вираженні і значенні, тобто

лише як особливі форми вираження і прояви загального смислу принципу формальної рівності, можуть увійти в єдине, внутрішньо налагоджене і несуперечливе розуміння права, та бути складовими елементами, властивостями і характеристиками загальноправової форми суспільних відносин» [144, с. 70]. На думку В. Нерсисянца, внутрішня єдність юридичної онтології, аксіології та гносеології зумовлена тим, що в їх основі лежить один принцип формальної рівності, сприйнятий як начало юридичної онтології (що таке право та держава?), аксіології (яка цінність права та держави?) гносеології (яким чином пізнавати право та державу) [144, с. 71].

Як висловився С. Корнєв: «Виключно участь у розбудові особистої самобутньої цивілізації творить людину по-справжньому свobodною» [107]. Отже, справжньою свободою у повному значенні цього слова може бути: право на неоднозначність, особисту долю, право бути особистістю. І досягнути максимального прояву свободи можна лише за умови наявної крайньої необхідності визнання особистості як головної цінності формування демократично-правової держави.

Висновки до другого розділу

Свобода особистості існує лише там, де існує особистісний вибір. Поза ним зникає будь-який смисл свободи, адже вона проявляється за умови, якщо людина до кінця усвідомлює усі зовнішні та внутрішні умови, завдання і, безумовно, наслідки своєї діяльності, здійснює свідомий вибір і несе відповідальність за нього. Людина володіє невід'ємним правом вибору, хоча він є вибором однієї з безлічі альтернатив.

У світовій філософській думці вибір втілювався у конкретних рішеннях, вчинках, сприймався як межа свободи особистості або ж її критеріальний елемент. Одне з основних місць у свободі вибору безперечно, посідають моральні норми, якими користується особа при відповідальному трактуванні дії, моральної чи аморальної. Великий вплив на вибір має і свідомість, і почуття відповідальності, оскільки вибір правильно

здійснюється за умови особистої відповідальності. Але відповідальністю володіє виключно свідома та свободна особа, в якій відчуття обов'язку присутнє за будь-яких обставин.

Дослідження єдності права та свободи, ролі особистісного вибору та відповідальності за нього, значення нормативності у становленні та формуванні демократично-правової держави крізь призму методологічно структурованого наукового пізнання значною мірою розширює предметне поле філософсько-правової науки, сприяючи становленню нетрадиційних концепцій, зокрема, формуванню нового цілісного підходу до вивчення феноменології принципу свободи в юридичній науці, який, по суті, розкриває усі можливості єдності права та свободи, нормативного та соціокультурного підходів до становлення держави.

Розділ III
ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ
ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ
У ПРОЦЕСІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

Однією з важливих ознак сучасного рівня соціального розвитку, безумовно, є високе значення самостійності соціальних суб'єктів (і суспільства загалом, відповідно до природного середовища, і окремої особистості в межах усїєї соціальної системи). Стосовно демократизації державного устрою, слід наголосити, що вона найефективніше забезпечується у рамках саме філософського аналізу її сутності, оскільки остання полягає у зв'язку ідеї державотворення із реалізацією свободи особами, сім'ями, громадянським суспільством тощо. В такому випадку особливого значення набуває розум, адже саме він спроможний визначити різницю у принципах диференціації влад.

Міжнародний досвід переконує у тому, що процес реальної демократизації унеможлиблюється поза відповідним науковим обґрунтуванням. В рамках умілого поєднання результатів найновіших наукових досліджень із практикою реформування демократизація стає можливою і для України. В основу цього процесу закладена відповідність соціокультурним ознакам українського суспільства, що надасть змогу реалізувати творчий потенціал народу. Така проблематика потребує конкретного дослідження міжнародного досвіду демократизації, враховуючи і негативні, і позитивні його аспекти.

Процес демократизації безперечно пов'язаний із участю громадян у політиці; саме від цієї участі, її форм та ефективності залежить напрям демократичного розвитку будь-якої держави. Необхідно констатувати, що процес демократизації в Україні перебуває, фактично, на початковому етапі, оскільки науковці та політологи здебільшого зосереджували свою увагу

виключно на аналізі електоральної участі громадян у суспільному житті держави.

У цьому розділі ми спробуємо довести, що свобода тісно пов'язана із численними дотичними до неї поняттями та термінами. Завдання, відтак, полягатиме в утвердженні принципу свободи крізь призму таких вимірів, як індивідуалізм, приватність і публічність, автономність і спільнотність, звертаючи увагу на те, що саме ці виміри є актуальними у сучасному світі.

3.1. Міжнародний досвід щодо забезпечення свободи громадянина як екзистенційного принципу державотворення

Історична вісь розвитку джерел прав та свобод особи є радше урівненням людей як формально (юридично) свободних особистостей. Саме за допомогою механізму права несвобідна маса осіб поступово перетворюється на свободних індивідів. Таким чином, характер розвитку прав людини безумовно визначається рівнем розвитку прав у відповідному суспільстві.

Права та свободи особистості і громадянина після їхнього проголошення французькою Декларацією (1789 р.) набули міжнародного значення та рівня світового імперативу для гуманізації суспільних і державних порядків. Фактично ця Декларація, зазнавши чималого впливу англосаксонської традиції щодо прав, Декларації незалежності США та Конституції США, сама глибинно вплинула на процес усунення диктатури, поширення визнання і захисту прав і свобод особистості та громадянина. Похідний розвиток теоретично-практичної галузі права особистості та громадянина, правової держави, верховенства права відчуло й продовжує відчувати глобальний вплив зазначеного історичного документа.

Так чи інакше, під впливом провідної європейської політико- і філософсько-правової думки природно-правові ідеї рівності людей поступово поширюються і на теренах незалежної України.

Будь-яка держава (в умовах відкидання претензії на тоталітарне управління) зобов'язана визнати свободу людини як таку, що першопочатково належить людині як духовній істоті. Слушно з цього приводу писав М. Бердяєв: «Ця основна істина про свободу знаходила своє відображення у вченнях про природне право, права людини загалом, котрі не залежать від держави, про свободу не лише як про свободу у суспільстві, але й про свободу від суспільства, безмежного у своїх домаганнях. У цьому прихована різниця розуміння свободи у християнський період історії від розуміння її в античному грекоримському світі» [28, с. 72].

Проблематичність внутрішньодержавної стабільності, не кажучи про демократизацію держави загалом, набуває актуальності в умовах конфліктності соціальної динаміки з негативною тенденцією. Передусім це базується на прірві між темпами економічного розвитку та репресованою соціальною модернізацією, як і, зрештою, між політичними інтересами владних інститутів і соціальними інтересами народу тощо. В цьому контексті вважаємо необхідним визначити такі категорії: «свобода особистості», «свобода громадянина», «свобода суспільства», «свобода держави», «трансформація свободи у державотворення» та ін.

У Статуті ООН прописане таке положення: «Ми, народи об'єднаних націй, сповненні рішучості захистити майбутні покоління від недолі війни, котра двічі протягом нашого життя завдала людству нищівного горя, і знову утвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків і жінок і в рівність прав великих та малих націй, і створити умови, в котрих дотримуватимуться справедливості і повага до обов'язків, похідних від договорів та інших джерел міжнародного права, і сприяти соціальному прогресу та покращенню умов життя при великій свободі ...» [133, с. 284]. Світова спільнота пробує поєднати проблематику забезпечення миру з тематикою утвердження ідеї прав і свобод особистості та громадянина. Беручи до уваги неспроможність жодної держави стабільно розвиватися у світовому масштабі поза врахуванням прав

і свобод людини, міжнародна спільнота уможливорює своє «втручання» з питань захисту та забезпечення прав і свобод особистості у діяльність держави, котра не дотримується загальноприйнятих основ світової співпраці. Зокрема, про це чітко зазначається у преамбулі Загальної декларації прав людини 1948 року [82].

Ідея невід'ємних і неподільних прав особи, виходячи з її власної гідності, актуальна та загальновизнана в умовах сучасних глобалізаційних процесів, як і відновлення дискурсу стосовно юридичної природи та юридичного значення права у міжнародному праві загалом (навіть попри те, що такі дискурси розпочинаються із наявності різноманітних шкіл щодо трактування терміна «право»). Не до кінця вирішеним залишається питання щодо імплементації міжнародно-правових норм, котрі тією чи іншою мірою стосуються прав людини, у внутрішні законодавчі акти певної держави, як і відповідних санкцій у разі невиконання таких норм [222, с. 74–76]. Однак, попри дисбаланс у вирішенні проблеми захисту та забезпечення прав особистості, особливо стосовно їхнього юридичного характеру, сучасне міжнародне право створило галузь, предметом якої безпосередньо є міжнародні відносини у рамках основних прав і свобод людини [222, с. 238].

Стаття 9 Конституції України передбачає: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства» [105]. Окрім того, зазначені у Конституції положення передбачаються і Законом України «Про міжнародні договори України». Це стосується «встановлення порядку укладення, виконання і денонсації міжнародних договорів України з метою належного забезпечення національних інтересів, здійснення цілей, завдань та принципів зовнішньої політики України, закріплених у Конституції України» [169].

До нормативних документів щодо захисту і забезпечення прав і свобод людини, визнаних Україною, належать: Загальна Декларація прав людини 1948 р.; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права; Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р.; перший та другий

факультативні протоколи до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права; підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасниць Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1989 р.; Паризька хартія для нової Європи 1990 р.; документи Копенгагенської 1990 р. і Московської 1991 р. нарад-конференцій з питань людського виміру; Європейська конвенція про захист прав і основних свобод 1950 р.; Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, прийняті Конгресом ООН по запобіганню злочинності і поводженню з правопорушниками 1955 р.; Кодекс поведінки службових осіб по підтриманню правопорядку, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН у 1979 р.; Конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р.; Звід принципів захисту всіх осіб, які підлягають затриманню або ув'язненню у якій би то не було формі, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН у 1989 р.; Основні принципи застосування сили і вогнепальної зброї службовими особами для підтримання правопорядку, прийняті 8-м Конгресом ООН по запобіганню злочинності і поводженню з правопорушниками у 1990 р.; Стандартні мінімальні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням, прийняті 8-м Конгресом ООН по запобіганню злочинності і поводженню з порушниками у 1990 р. та чимало інших.

Сюди також належать такі нормативні документи, як рішення ЮНЕСКО, ОБСЄ, рішення Європейського суду та ін.

У Декларації незалежності США, виданій Другим Континентальним конгресом північноамериканської колонії Великої Британії, прийнятій 4 липня 1776 р., записано: «... усі люди створені і усі вони були обдаровані своїм Творцем невід'ємними правами, до яких можна віднести: життя, свободу та прагнення до щастя» [133, с. 317]. Із зазначенням природності людського прагнення до політичної незалежності, визнається, що підстави для досягнення такої мети мають бути достатньо вагомими та недвозначними. Цей документ проголошував вільність і незалежність

тридцяти колоній у Північній Америці, котрі стали повноцінними державами й анулювали усі політичні зв'язки з Великою Британією.

Документальна пам'ятка Великої французької революції, прийнята 26 серпня 1789 р. постановою Французьких Національних зборів як Декларація прав людини і громадянина, стверджує: «Метою будь-якого державного ладу є забезпечення природних прав особистості, якими є: свобода, власність, безпека та опір гнобленню» [93, с. 243]. Генеральний акт Брюссельської конференції 1890 р. утвердив зобов'язання держав, котрі підписали договори про співпрацю, розробити та прийняти на національному рівні закони, які передбачали б кримінальну відповідальність за насильницьке захоплення полонених, як і низку заходів щодо знищення работоргівлі тощо.

Ю. Кравченко зазначає: «Із середини 19 століття права людини як конституційні права стають реальністю, тобто це ті свободи, імунітети, блага, на які кожна людина відповідно до визнаних сьогодні цінностей повинна мати можливість претендувати в суспільстві, в якому живе» [109, с. 287]. Дослідник поділив усі міжнародні документи з прав і свобод людини залежно від особливостей їхньої дії на чотири групи. Перша група об'єднує конвенції, які формулюють невід'ємні права та основні свободи людини. До неї належать документи, які об'єднуються в Білль про права особи. Друга група включає міжнародні угоди, спрямовані на попередження і покарання злочинів, що ведуть до грубих масових порушень прав людини. До цієї групи належать Конвенція про невикористання строку давності до воєнних злочинів проти прав людини від 26 листопада 1968 р. та Конвенція про попередження злочинів геноциду і покарання від 9 грудня 1948 р. Третя група об'єднує конвенції, призначення яких – захист конкретних груп населення, які потребують особливої турботи з боку держави. До таких міжнародних договорів, наприклад, можна віднести Конвенцію про права дитини (1989), Конвенцію про статус осіб без громадянства (1959), Конвенцію про охорону материнства (1962), Конвенцію про ліквідацію усіх

форм дискримінації відносно жінок (1979). Четверта група включає конвенції, метою яких є захист індивіда від зловживання з боку державних органів і посадових осіб. Це такі документи, як Конвенція проти страти та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують людську гідність, видів поводження і покарань від 10 грудня 1984р., Женевські конвенції 1949р. про захист жертв війни і додаткові матеріали до них. До цієї групи необхідно додати також документи, які передбачають можливість для окремих осіб домагатись розгляду їхніх скарг (петицій) на свій уряд в міжнародні органи (Факультативний протокол) [109, с. 288–302].

Цивілізованість держави проявляється передусім у дотриманні основних прав і свобод, проголошених Загальною Декларацією Організації Об'єднаних Націй, котра фактично утвердила засади, до яких скерувала прагнення будь-якої держави, що хоче долучитися до світової спільноти. Намагання опертися на ці засади призвело до створення Ради Європи 5 травня 1949 року. Одним із найбільших успіхів Ради – це, безумовно, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (основа для роботи Європейського суду з прав людини). Мета Ради Європи – досягти більшої єдності між її членами для захисту та впровадження ідеалів і принципів, які є їхньою спільною спадщиною, і сприяння їхньому економічному та соціальному прогресові. Рада Європи передбачає захист демократії і верховенства закону; захист прав людини, особливо стосовно соціальних прав та лінгвістичних прав меншин; поширення ідей європейської культурної ідентичності і різноманітності; розв'язання проблем, що з ними стикається європейське суспільство, включаючи дискримінацію, ксенофобію, екологічні загрози, СНІД, наркотики та організовану злочинність; заохочення стабільності демократії шляхом реформ [24, с. 16–17].

Опираючись на положення Загальної Декларації, було сформовано відповідну конвенцію прав людини (1950 р.). В такий саме спосіб було утверджено загалом ефективний регіональний механізм щодо захисту та забезпечення прав і свобод людини. Це означало, що усі держави-члени Ради

Європи визнавали належність кожній людині низки прав та особистих свобод. Європейська конвенція простежує трактування основних прав і свобод як засадничих принципів справедливості та миру в світі, котрі реалізовуватимуться виключно через демократизацію суспільства та дотримання прав і свобод особистості та громадянина. Заради сприяння реалізації головних соціальних прав і свобод, їхньому захисту та забезпечення на засіданні Ради Європи 18 жовтня 1961 р. була прийнята ще одна конвенція (Європейська соціальна хартія – набула чинності 26 лютого 1965 р.), яка у рамках міжнародного права передбачала гарантію прав людини, що стосувалися її соціального життя, а зокрема: право на працю (стаття 1); право на справедливі умови праці (стаття 2); право на безпечні та здорові умови праці (стаття 3); право на справедливу винагороду (стаття 4) та ін. Слід наголосити, що окремі держави цю Конвенцію використовували як основу для внутрішнього законодавства. Положення хартії не ламають загальної системи національного законодавства щодо прав і свобод особистості та громадянина, натомість забезпечують гарантію їхнього міжнародного захисту, і права на оскарження, що існує у правовій державі.

Досліджуючи засади Європейської конвенції з прав людини, можна простежити певні характерні особливості, навіть стосовно Загальної Декларації. Як зауважує І. Лукашук, на відміну від Декларації (в якій подані рекомендації щодо поваги прав і свобод людини) у Конвенції присутні вимоги та обов'язки держав не посягати на універсальні права, якщо ті права та свободи похідні від традицій і відповідного рівня розвитку європейської спільноти. Таким чином міжнародно-правові обов'язки, в яких розвиваються і конкретизуються засади вияву поваги до прав особистості, набувають трактування як міжнародні стандарти у сфері прав і свобод особи [125, с. 302]. Простежити значення прийнятої у 1961 році Європейської соціальної хартії та її ефективність можна через ті внутрішньодержавні зміни, котрі відбуваються внаслідок внесення змін у національне законодавство з метою формування сприятливих умов для ратифікації Хартії.

З 1989 року діє Європейська конвенція щодо запобігання катуванням чи такого відношення до особистості, яке призводить до приниження гідності людини, чи її нелюдського покарання. Мета цієї Конвенції передбачає додаткові захист і забезпечення прав і свобод для позбавлених волі осіб, котрі з різних обставин піддавалися нелюдським катуванням, знущанням, приниженню їх гідності тощо. В 1975 р. на засіданні представників держав Європи, США та Канади було прийнято Заключний акт наради (Гельсінської) щодо безпеки та співробітництва у Європі (НБСЄ), в якому були накреслені головні шляхи подолання протистояння, що виникало внаслідок відносин держав-учасників в минулому та скерування їх до покращення відносин. Із переходом від тоталітаризму до демократії у державах Східної Європи, зокрема, виникає необхідність в таких інституціях, які б сприяли подальшому інтеграційному процесу НБСЄ. Це призвело до перейменування Нарadi з безпеки і співробітництва в Європі в Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (у 1994 р.) на саміті в Будапешті, котра у січні 1995 року набула статусу міжнародної організації. Фактично це організація, до складу якої входять 56 держав Європи, Центральної Азії, Західної Америки. Головними її завданнями є недопущення конфліктів, врегулювання і ліквідація їх наслідків [242].

Під час зустрічі в Парижі у 1995 р. держави-члени ОБСЄ прийняли Пакт щодо стабільності в Європі, відповівши таким чином на ініціативу Європейського Союзу 1994 р. Теоретично цей Пакт містить політичну декларацію і перелік двосторонніх угод, договорів, доповнених переліком додаткових заходів, підтримуваних Європейським Союзом. Зокрема, в ній ідеться про те, що стабільна Європа – це та, котра передбачає повагу до прав людини, в тому числі стосовно осіб, які належать до національних меншин [166, с. 76].

Механізми захисту та забезпечення прав і свобод людини, зафіксовані у конвенціях, набувають властивих юридичних формул, внаслідок чого це уможливорює їхнє включення у національне юридичне законодавство. Це,

власне, передбачено Статтею 3 Конституції України, в якій записано, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю» [105]. Крім того, простежена тенденційність розвитку міжнародних відносин у сьогоденнішніх умовах, що відображено через появу нових форм міждержавного співробітництва. Таким чином, попри регіональні та «універсальні» організації, створюються так звані субрегіональні (зокрема, Центральноєвропейська ініціатива 1989 р.; Організація чорноморського економічного співробітництва 1998 р.). Тобто Україна в таких сприятливих обставинах співпрацює, окрім політичної та економічної сфер, і у сфері захисту та забезпечення прав і свобод людини.

3.2. Організаційно-правові засади забезпечення органами державної влади дії реалізації ефективності свободи

Перебування індивіда та суспільства в діалектичному взаємозв'язку залишається фактом. В умовах сьогодення, коли цивілізаційних прогрес пришвидшується, значення особистості в суспільстві актуалізується, частіше виникає інтерес до проблем свободи та відповідальності особистості перед суспільством, і навпаки.

Свобода особистості втрачається там, де спостерігається її відокремленість від світу. Така особа позбавлена самореалізації і приречена на загибель.

З огляду на це М. Бердяєв виокремлював два взаємопов'язаних процеси розвитку особистості – її сходження і зішестя. Сходження полягає у прагненні духу, вищої суті людини та реалізації її покликання (проте духовне вдосконалення особистості не має жодних меж). Отже, духовна аристократія не дає можливості та права влади однієї людини над іншою, передбачаючи відповідальність тих, хто володарює. Це, за М. Бердяєвим, вищість за духом. Проте сходження когось із особистостей стає немов незрозумілим оточенню. Саме тоді отримує сенс зішестя, для того, щоб допомогти піднятися тим, хто

залишився позаду, внизу. Зрештою, два фактично протилежні за змістом процеси зумовлюють єдність духовного розвитку особистості [28, с. 124].

Правове становище людини відображається у відношенні «суспільство – держава – особа», яке носить фундаментальний характер взаємозв'язку між суспільством, державою і особистістю.

Правовий статус громадянина є складовою комплексного державно-правового інституту, де головними є права, свободи та обов'язки. Таким чином, правове становище індивіда, певною мірою, визначає його участь у правовій комунікації та відображає його місце у відносинах із суспільством і державою. Особливістю соціального статусу є його існування у певний період розвитку держави та суспільства, хоч основне смислове навантаження щодо змісту правового становища особистості перебуває у площині конституційних прав і свобод особистості й громадянина.

Дотримання прав і свобод особистості та відповідальність перед законом за здійснення злочину – базові ознаки правової держави. Розвиток людства передбачає цивілізований розвиток права, саме тому й виникла ідея правової держави. Залишивши позаду свавілля щодо недотримання прав і свобод особистості, суспільство отримало нові грані формування правового становища особистості, гарантувавши стабільність особистого розвитку людини. Правова держава, своєю чергою, гарантує особистості дотримання її прав і свобод та їхній захист. Наступний крок у формуванні демократичної і правової держави – підкорення законові й діяльність на основі закону як основоположного принципу демократизації. Тобто правова держава – це єдність свободи та відповідальності в межах, коли людина є свободною і в моральному, і в правовому значенні, а відтак, існує відповідальність за вчинені злочини. Правова держава передбачає утвердження інтересів особистості, викорінює нерівноправ'я у суспільстві, створюючи можливості для реалізації рівності всіх членів держави перед законом незалежно від походження чи становища у суспільстві.

Забезпечення дотримання законів і захист від зовнішніх ворогів – не всі функції держави, оскільки саме надання своїм громадянам гарантій щодо їхнього добробуту висвітлюють базову ознаку соціально розвиненої держави. Відповідальність владних інститутів за життя громадян у соціальній і правовій державі неодмінно поєднується із демократизацією політичного устрою. З іншого боку, необхідно визнати, що демократія – це не самодостатня мета, а необхідний засіб забезпечення стабільного правового функціонування суспільства в рамках беззастережного існування свободи, відповідальності та рівності. Саме тому демократичність внутрішньо-державних процесів, цілком ймовірно, спроможна зреалізувати захист свободи громадян, адже суспільне життя передбачає взаємозалежність індивідів. Така свобода унеможлиблює свавілля, з одного боку, та уможлиблює рівноправну участь громадян у політичному й економічному житті держави, з іншого. Л. Мізес зауважує: «Держава – апарат насильства, який обслуговує уряд – є безпечною для свободи виключно за умови, коли її дії підвладні чітким, однозначним та універсальним правилам, або ж коли відповідатимуть принципам, котрі керують будь-якою діяльністю заради прибутку» [135, с. 137]. На думку М. Вебера, держава – це така людська спільнота, котра всередині певної галузі претендує на монополію легітимного фізичного насильства [36, с. 647–649].

У межах глобалізації актуалізується питання відповідальності перед суспільством і формування громадянського суспільства, межі якого не дорівнюють державним кордонам. Наявність відповідальності є об'єктивною потребою й при реформуванні усієї системи українського права відповідно до вже існуючих суспільних відносин, у рамках яких громадяни України, їхні права та свободи визнаються найвищою суспільно-державною цінністю. Однак, поспішність та необдуманість у цьому процесі нерідко спричиняють негативні прояви (загострення криміногенної обстановки, зростання кількості злочинів проти прав і свобод особистості тощо). У Загальній Декларації прав людини, проголошеній Резолюцією Генеральної Асамблеї

ООН від 10 грудня 1948 року, зокрема сказано, що під час здійснення своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати обмежень, встановлених законодавством, виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги прав та свобод інших осіб і задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві [82]. Як зауважує В. Навроцький, досліджуючи злочини проти свободи, під безпосереднім об'єктом таких злочинів слід розуміти суспільні відносини, які складаються з приводу забезпечення особистої свободи – можливості пересування, обирати місце свого перебування на власний вибір. Особиста свобода може бути обмежена лише з підстав, передбачених законом та за згодою особи; доступ на певні території, в приміщення може бути заборонений для забезпечення інтересів держави, суспільства, інших осіб [143, с. 40–41]. Дослідник виокремив й ознаки обмеження свободи, з-поміж яких:

1) протиправність – відсутність передбачених законом підстав для обмеження свободи особистого пересування. Такими підставами, зокрема, є виконання покарання або адміністративного стягнення, якими особа позбавлена волі; арешт; затримання органами влади (для встановлення особи порушника, як захід процесуального примусу); направлення на примусове лікування (від алкоголізму, наркоманії); примусове доправлення до психіатричної лікарні; затримання за бродяжництво; затримання злочинця; вчинення дій, пов'язаних з обмеженням свободи в стані крайньої необхідності;

2) вчинення дій всупереч волі потерпілого [143, с. 41–42].

Стаття 29 частини I Основного Закону України передбачає право кожної людини на свободу й особисту недоторканність. Ці положення, як і статті відповідного змісту Загальної декларації прав людини та отримали подальший розвиток в багатьох міжнародно-правових актах, зокрема в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, стаття 9 частина I [134, с. 37–39]. Для прикладу, у статті 5 «Право на свободу та особисту

недоторканність» частини I Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачено: «1. Кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом: а) законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом; б) законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом; с) законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення; d) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу; e) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг; f) законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції» [76].

Саме так розуміється у сучасному вимірі право на свободу, особисту недоторканність, основні права і свободи особистості, позаяк у конституційному праві на свободу прихований один із основоположних критеріїв соціального блага, який і забезпечує процес демократизації у суспільстві. Таким чином, особа і громадянин у нашій державі має всі політичні, громадянські, соціально-економічні та ін. права і свободи, котрі формують базис суспільних відносин.

Юридичне підґрунтя права на свободу полягає у можливості кожної особистості самостійно вибирати характер, спосіб, специфіку міжособистісної комунікації, як і комунікації з оточуючим середовищем; змінювати на свій розсуд світ, діяльність; свобідно здійснювати дії

відповідно до законів, правил і вимог та вимагати від інших осіб і держави такого ж ставлення. Логічно було б зауважити, що право людини на свободу в жодному випадку не слід абсолютизувати, оскільки притаманні йому юридичні рамки базуються на потребі узгодження з правами та свободами інших людей та із суспільними інтересами.

На думку окремих дослідників, право на свободу включає в себе особисту свободу, безпеку життя і діяльності, недоторканність житла, збереження таємниці листування, телефонних розмов та іншої кореспонденції, особистого та сімейного життя, честі та гідності, здоров'я, свободи пересування, свободи думки та слова, захисту тощо [8; 9]. Проте існує думка, що право на свободу містить виключно можливість свободи від неправових і незаконних арештів [171, с. 42–47]. В. Гулієв і Ф. Рудинський, узагальнюючи свої погляди на свободу та недоторканність особистості, трактують їх як свободу від незаконних арештів, обшуків чи примусових заходів із боку державних органів влади та посадових осіб, від протиправних дій з боку інших осіб тощо [61, с. 24–32]. Проте український дослідник А. Олійник стверджує, що це право є особистим правом громадянина України, в якому приховані гарантії його свободи від протиправних посягань на особисте життя, здоров'я, особисту безпеку та недопускання незаконних дій з боку осіб державних органів влади чи громадських організацій стосовно особистої недоторканності під час виконання ними своїх обов'язків тощо [153, с. 13–15].

Загалом право особистості та громадянина на свободу віддзеркалює набагато ширший діапазон, ніж це видається на перший погляд, адже реалізується через призму здійснення правомірних дій, пов'язаних із місцем перебування, професією і т.д. Згідно з положеннями Конституції України, кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом [105]. У Конституції України, і в Загальній

декларації прав людини, і в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, і в Конвенції про захист прав і основних свобод людини та інших нормативно-правових внутрішньодержавних і міжнародних документах йдеться про одне й те ж: під захистом закону перебуває лише свобода особистості, котра силою обставин спроможна самостійно вибирати собі місце перебування, спосіб діяльності тощо. В такому випадку необхідно зазначити, що право на свободу, за своєю структурою і змістом, – це невід’ємне природне право кожної особи, тому кожен на свій розсуд має право користуватися цією свободою у думках, у висловлюваннях, вчинках поза будь-якими сторонніми обмеженнями.

Достатньо близько від права на свободу знаходиться поняття недоторканності особистості (стосовно життя і здоров’я, честі і гідності). Людина як самодостатня особа, з притаманними їй правами та свободами, вправі сама розпоряджатися своїм життям, обираючи той чи інший спосіб свого існування та самореалізації.

Термін «недоторканність» у Великому тлумачному словнику сучасної української мови трактується як «гарантія охорони законом від посягань з боку кого-небудь» [37, с. 758]. Це означає, що право на недоторканність – це певною мірою обов’язок кожної людини не завдавати шкоди іншій людині, не обмежуючи при цьому особистої свободи. Проте необхідно підкреслити, що існує два різних за значенням терміни, котрі стосуються недоторканності: недоторканність особи та особиста недоторканність. Перший термін є ширшим за значенням, оскільки суб’єкт права має три статуси: загальний, спеціальний та індивідуальний. Тому й недоторканність особи проявляється неоднозначно, залежно від суспільних відносин, суб’єктом яких є кожен зокрема.

Т. Гурська констатує, що окремими законодавчими актами немов штучно розширюється значення недоторканності особи. Тому, на думку дослідниці, за таких умов слід обов’язково трактувати право на недоторканність особи незалежно від її майнового, професійного,

соціального чи іншого статусу. Крім того, особиста недоторканність – це і фізична, і психічна (фізична полягає у свободному вирішенні питань стосовно використання власного тіла, його клітин, органів і тканин; психічна – свободна діяльність відповідно до особистої волі та свідомості) [64, с. 27–28]. Натомість І. Фарбер трактує недоторканність особи як суб'єктивне право громадян як систему правочинностей, котрі уможливають реалізацію фізичної та моральної недоторканності особистості, свободу на самореалізацію [207, с. 128]. Своєю чергою Л. Григорян смисл недоторканності особи вбачає у захисті людини не лише від незаконних і безпідставних арештів, а й від будь-яких неправомірних зазіхань на особистісну свободу, здоров'я, гідність, честь, майно та життя [56]. Так чи інакше, але слушно визначив право на свободу М. Хавронюк. На його думку, це «право особи на захищеність від будь-якого посягання з боку будь-кого, що охоплює право на тілесну, статеву і психологічну недоторканність. Тілесна недоторканність передбачає, що особі без її згоди не можна заподіяти якихось ушкоджень, застосувати тортури і катування, завдавати побоїв, ударів, іншими способами завдавати фізичного болю чи застосовувати силу (крім випадків необхідної оборони, затримання злочинця чи крайньої необхідності), заражати її венеричними та іншими інфекційними захворюваннями, вводити в організм наркотичні препарати, психотропні речовини, лікарські та інші засоби, що викликають одурманювання. Тілесна недоторканність також передбачає заборону застосовувати до особи без її згоди медичні методи діагностики, профілактики, лікування, стерилізації, штучного переривання вагітності, проводити медико-біологічні експерименти, примусово брати донорську кров, органи та інші анатомічні матеріали. Статева недоторканність – це захищеність особи, яка досягла статевої зрілості, від посягання на її право самостійно вирішувати питання про своє статеве життя; а також захищеність особи, яка не досягла статевої зрілості, від статевих зносин; гарантування захищеності особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, від розпусних дій. До статевої недоторканності

відноситься також захищеність особи від незаконних змін (корекції) статевої належності і штучного запліднення та імплантації ембріона. Нарешті, психологічна недоторканність передбачає захищеність особи від погроз на її адресу, залякування, шантажу та інших способів пригнічення її волі» [218, с. 30].

Розвиток суспільства, особливо у сфері вдосконалення технічних засобів реалізації людських бажань, як радикальний шлях прогресу нематеріальної частини цивілізації передбачає зростання значення свободи вибору особистості. Тобто за умов необмеженої свободи збільшується кількість життєвих ситуацій, котрі зазвичай сприймаються як знаки долі, незаперечна реальність тощо. В сьогоденні умовах з'являється можливість не лише їх змінити, а й узагалі скасувати за умови безпосереднього бажання людини. Таким чином, свобода може трактуватися як можливість діяти виключно згідно з особистими бажаннями, беручи до уваги наявність альтернативних варіантів. Це дає підстави розуміти свободу як своєрідний простір, в якому реалізується можливість вибору як наслідок усвідомлення людиною особистих бажань.

Поки що, на жаль, доводиться констатувати, що масштаби свавілля і насилля у рамках сьогодення ставлять завдання перегляду стилю життя, способу діяльності людства загалом, виробивши на основі міжнародного досвіду дотримання прав і свобод особистості, перспективи розвитку українського підходу до реалізації свободи. М. Бердяєв зауважував: «Справжня свобода проявляється не тоді, коли людина зобов'язана зробити вибір, а тоді, коли вона цей вибір уже здійснила. Саме тут ми підходимо до нового визначення свободи, реальної свободи. Свобода – внутрішня творча енергія людини. Через свободу людина спроможна творити цілком нове життя, нове життя суспільства та світу. Проте було б помилкою при цьому розуміти свободу як внутрішню причинність. Свобода перебуває поза причинними відношеннями. Причинні відношення перебувають в об'єктивованому світі феноменів. Свобода ж – це прорив у цьому світі.

Свобода приходить з іншого світу, вона суперечить законам цього світу» [26, с. 258–259].

Відносний комфорт суспільних відносин гарантує людині принцип, висловлений В.Гюго в творі «Дев'яносто третій рік» (1874 р.): «Моя свобода закінчується там, де починається свобода іншого». Проте в цьому аспекті свобода містить негативний структурний елемент, котрий полягає у зовнішній перешкоді («інший, інша, інші»), з одного боку, та утилітарності як засобу для досягнення особистої цілі, з іншого. Це виправдовує ідею насильства, адже тоді свобода – це незалежність від зовнішнього примусу та свавільне підкорення інших виключно своїм інтересам. Саме тому найефективнішим способом забезпечити свободу є, безумовно, юридична система держави.

Сьогодні найвідоміші політологи, соціологи та політики, щоб звузити сферу впливу деструктивності, схильні використовувати принаймні два методи: світовий уряд і вкорінення у міжнародних відносинах панування здорового глузду. Поширення світового уряду здійснюється шляхом ліквідації незалежності деяких народів (що може призвести до зростання свавілля, а відтак – непоправного насильства). Тому вираз самосвідомості народів через домінування розумних принципів залишається незаперечним, оскільки філософський спосіб світосприйняття віддавна трактував розум як екзистенційну основу стабільності буття людини, що застерігає від небезпек. Урешті, саме розум є фундаментальною основою будь-яких рішень, і не лише розвитку людства в їх теперішньому вимірі, а й стосовно перспективи.

Середньовічний філософ Тома Аквінський поєднував реалізацію особистістю своєї свободи з особистим вибором, опираючись на цінності, котрі людина навчилася розпізнавати. Свобода особистості залежить від обраного нею методу поєднання тілесних і раціональних начал [9, с. 324–326]. М. Монтень як прихильник раціоналістичного розуміння принципу свободи спробував поєднати свободу і розум, оскільки, на його думку, прагнення до свободи є екзистенційною передумовою освіченості людини,

що проявляється в особистому оцінюванні [138, с. 97]. Ф. Бекон, опираючись на формування людського розуму як наслідок постійного здобування знань, значно розширив і «поле свободи» кожної особи [30, с. 214]. На думку І. Канта, обов'язковий закон для виконання усіх розумних істот – загальний принцип моральності, який є підґрунтям ідеї свободи, незалежності і гідності кожної особистості [90, с. 613–614]. Г. Гегель, як і Ф. Шеллінг, схилився до введення елементів розумності, відповідальності та повсякденності життя у загальну структуру свободи [150, с. 150–152; 812–814].

Слід також підкреслити, що розум здатен спричинити деструктивність, адже, як зауважує І. Кант, у рамках практичності свобода – це незалежність від примусу імпульсів чуттєвості [91, с. 372]. Це свідчить про те, що філософ певною мірою поєднує свободу із примусом, що надає самій свободі етичного характеру та смислу. Трактуючи свободу лише як незалежність від примусу, І. Кант був переконаний у соціально-моральній структурі людської свободи (свобода може бути використана як на добро, так і на зло). Свободу як незалежність, тобто вислів «свобода від», філософ інтерпретує крізь призму негативного наслідку, адже за таких обставин свобода не сприяє проникненню в її сутність. «Свободу, – писав І. Кант, – ми знаємо виключно як негативну властивість для нас самих, тобто як властивість не бути змушуваними до вчинків жодними чуттєвими визначальними підставами» [91, с. 531].

В умовах науково-технічного прогресу, котрий дає людині змогу матеріально збагатитися і разом з тим може призвести до поширення деструктивності, свобода трактується як раціональна деструктивність. У такому контексті примус переростає у природну форму формування суспільних відносин тощо.

Свободу можна трактувати як феномен світосприйняття. По-перше, вона може зводитися до примусу, тобто, на думку І. Мухіна, найчастіше це трапляється у прийнятті індивідуальної свободи: «чим важче індивіду позиціонуватись посеред силових ліній унормувань та впорядкувань

відносин, чим важче стає ідентифікувати суб'єкт примусу, тим абстрактнішою та беззмістовнішою стає свобода, тим більше набуває вона рис простої реактивної «відповіді-здачі» [141, с. 226]. По-друге, на думку Н. Абаньяно, людина спроможна нести тягар, звалений на її плечі виключно за умови, коли вона відчуває себе свободною [1, с. 176]. По-третє, як зауважує В. Якобс, «перші прояви розуму та свободи, яке б не було пов'язане з ними благо, неминуче спричинюють зло. Розум, котрий утверджує свободу як засадничий принцип дії особистості, утворює в такий спосіб прірву між людиною і природою. Ця прірва, своєю чергою, є водночас і першою звісткою про свободу і першою звісткою про виникнення зла» [235].

Свобода щоразу виникає як нова ідея, адже народившись, людина цілісно сприймає ідею свободи крізь призму освоєння навколишнього середовища та процесу соціалізації (як складові світосприйняття). Усвідомлюючи в такий спосіб цю ідею свободи, людина немов виділяє з багатоаспектної структури свободи саме ті її елементи, котрі на даний час є актуальними в міру діючих соціальних чинників. Це означає, що усвідомлення людиною свободи здійснюється двома способами: шляхом освоєння і соціалізації. Перший полягає у «привласненні» світу як духовний розвиток особистості; другий є системою суспільних механізмів, котрі створюють у свідомості громадянина певні норми, цінності, методи, притаманні тому чи іншому соціальному середовищу.

На думку А. Гелена, через особисту діяльність людина поєднує власні дії з діями інших людей: через систему кооперації створює численні співтовариства, соціальні інститути, які регламентують міжособистісну взаємодію і стабілізацію суспільних відносин. Вказані інститути автоматизують життя конкретної людини, забезпечують формування в людині стійких інтересів, звичок і мотивів, ставлячи людську поведінку в рамки передбачуваності та закономірності. Раціоналізація інститутів відображається у технічному прогресі, універсалізуючи соціальні порядки приватного характеру до рівня глобальних домагань. Тому на

інституціональному рівні відбувається нейтралізація агресивних імпульсів індивідів і досягається прийнятний для усього суспільства компроміс. Врешті, відповідальність як необхідність діяти згідно з нормами правового інституту антропологічно легітимізує обов'язки в соціокультурному житті. Звуження поля дії відповідальності пропорційно розширює поле дії страху та невпевненості [51, с. 158–160].

Особиста свобода громадянина, як і його недоторканність і таємниця приватного життя, є об'єктами громадянсько-правового захисту та забезпечення [86, с. 36]. Метою такого захисту є, безумовно, надання суб'єкту невід'ємних прав на незалежність від держави, суспільства та від різноманітних соціальних інститутів. Така незалежність, своєю чергою, може мати подвійне вираження і забезпечення: а) надання громадянину особистої свободи; б) захист таємниці приватного життя [54, с. 22]. Особиста свобода громадянина полягає у забезпеченні його особистих невід'ємних прав, що захищають від стороннього втручання в його приватне життя (право на ім'я, захист честі та гідності; право на недоторканність, охорону життя і здоров'я; право на недоторканість приватного житла, приватної документації та ін.). Це означає, що попри принципову єдність відношень, безпосередньо пов'язаних із забезпеченням особистої свободи, недоторканністю і захистом таємниці приватного життя громадян, вони виражають самостійні об'єкти захисту, котрі вимагають зумовленої регуляції з урахуванням їхньої специфіки [41, с. 286].

Особа, реалізуючи власну свободу, обов'язково взаємодіє з іншими; дії чи інтереси одних можуть суперечити вчинкам і потребам інших, зачіпати інтереси суспільства загалом. За таких обставин завданням громадянського суспільства є узгодження цих дій та інтересів індивідів і досягнення компромісів у випадках, коли вони не збігаються. Саме тому законодавець і визначає межі реалізації особистістю своїх суб'єктивних прав, передбачаючи недопущення порушення ними прав і свобод інших людей або вторгнення у сферу їх законних інтересів та потреб.

Суспільство та людина взаємовпливають один на одного, зберігаючи визнання суспільством особистісного становлення людини (через сім'ю, школу, ВНЗ, соціальні інститути). Найуніверсальнішим структурним елементом соціального механізму, котрий впливає безпосередньо на реалізацію людиною своєї свободи, безумовно, є соціальні норми, оскільки саме в останніх містяться психологічні установки щодо змісту соціальної необхідності, користі чи справедливості. Людина втілює у своє життя суспільні норми, засвоюючи вимоги суспільства, традиції, закони тощо. Це свідчить про те, що людина не може цілковито відмовитися від виконання соціальних норм навіть у випадках, коли ці норми не зовсім відповідають її особистісним цінностям.

Двовимірність розуміння свободи (освоєння і соціалізація) поєднує в системі сучасного розвитку суспільства взаємодію різних аспектів свободи, звузивши подвійний зміст свободи до поступового викорінення насильства. Цей момент актуалізує дослідження свободи саме як екзистенційного способу регулювання суспільних відносин, підтримуючи їхню інтеграцію через можливості розширення змісту соціального середовища.

У сенсі гуманітарних цінностей значущість прав і свобод особи та громадянина не піддається жодному сумніву. Права та свободи – висхідна точка у вирішенні кінцевих і похідних завдань, проведенні соціальних реформ, при розробці державних програм. Ці права та свободи позатериторіальні та позанаціональні, оскільки їхнє призначення, захист та реалізація – завдання всього людства. Вони загальнорелігійні та загальнокультурні. Це моральна фундаментальна основа будь-якого суспільства та держави [157, с. 456].

Проблематика правового забезпечення реалізації вказаних прав і свобод є за своєю структурою достатньо складною, багатоплановою і багатоаспектною, тому й становить інтерес для юридичної теорії і практики.

Дослідження свободи у рамках феноменальності людського світосприйняття вимагає переосмислення базового значення примусу в

суспільному житті. Сприймаючи його як неприйнятний для суспільних відносин, слід визнати, що він є, однак, необхідним методом розв'язання низки проблем та завдань саме на абстрактно-ціннісному та позаісторичному рівнях нашого досвіду предметнення світу. Крім того, примус постає як ординарний метод соціалізації, беручи до уваги його спроможність вирівнювати різноманітні форми входження особистості до соціального середовища. В цьому контексті примус – це основа співіснування принципово не порівнюваних диспозицій процесу соціалізації (соціалізації та предметно-практичного освоєння світу).

Крім того, дотримання прав і свобод особистості та громадянина – одна з особливостей правової держави. Загальноцивілізаційний розвиток вимагає і цивілізаційного розвитку права, тому й виникає ідея правової держави. Саме правова держава гарантує особі та громадянину дотримання прав і свобод, їх правовий захист. Правова держава передбачає поєднання свободи та відповідальності, тобто свободи людини у моральному та правовому вимірах її відповідальності, і у випадку злочину.

Правова держава, таким чином, передбачає утвердження інтересів особистості: усуває нерівноправність націй, ставить в одну площину чоловіка і жінку тощо. Створює всі умови для абсолютної рівності та свободи суб'єктів суспільних відносин, їх рівність перед законом незалежно від походження й суспільного становища.

3.3. Основи правового державотворення і забезпечення свободи в Україні

Термін «правова держава» є провідним в українській юридичній науці. Його розкриттю впродовж останніх десятиліть присвячено чимало досліджень, наукових розвідок.

На думку А. Соколова, як програма, в якій влада обмежується конституцією, правовими законами, ідея правової держави заявила про себе на межі XVII–XIX століть. І. Кант опрацював низку фундаментальних начал правового державотворення, з-поміж яких: свобода та самостійність кожного суб'єкта суспільних відносин як особистості та громадянина; обмеження всеохоплюючого втручання держави у приватне життя; принцип поділу влади; єдність держави та суспільства через право та закони; верховенство закону в житті народу, суспільства та держави [187, с. 31–36]. Крім того, практика творення правової держави усюди має свою специфіку та низку особливостей, найзагальнішою з яких є прагнення громадян тих держав, в яких досягнуто успіху в правовому державотворенні, до свободи, права, забезпечення прав і свобод особи та громадянина, верховенства права над державою тощо. Крім того, творення засад правового державотворення має зв'язок із низкою необхідних для цього умов, найважливішою з яких є високий рівень економіки, культури, моральності та духовного потенціалу суспільства. Як зауважує Е. Трубецької, правова держава – це політичне формування громадянського суспільства, сфери суспільного життя, в якому діють різні демократичні інститути, наявні самоуправління, ініціатива та активність громадян та їх організацій. Ця сфера оберігається законами від свавільного втручання в неї з боку органів влади. Саме в державі з утвердженими основами правового державотворення дотримуються права і свободи особистості та громадянина; існує верховенство права щодо держави; визнається і дотримується незалежність суду як захисника громадянина в його відносинах із державою і т.д. [200, с. 157]. Громадянське суспільство є не що інше, як суспільство рівноправних людей, котрі мають

змогу свобідно проявляти свою індивідуальність і творчий потенціал [59, с. 142]. А. Карась трактує громадянське суспільство не просто як явище інституалізації свободи та правових відносин, а передовсім як систему та структурний наслідок багаторівневої пов'язаності духовних, соціальних, культурних, економічних та інтелектуальних чинників, що утворюють певного типу життєвий світ та соціокультурну дійсність. «Ключовим елементом еволюції громадянського суспільства, – пише дослідник, – є міра здійснення свободи людини в соціальній, економічній та політичній сферах. Поширення чи стримування свободи тісно пов'язані з відповідними дискурсивними практиками та наявними в них «віртуально можливими світами», що існують у контекстах певної семіотичної реальності. Це дає підстави розглядати дискурсивні практики як структурну складову громадянського суспільства» [92, с. 9].

Давньогрецька правова наука прагнула відшукати ідеальну форму держави, і слід сказати, що заслугою мислителів саме того часу було піднесення ідеалів свободи та цінності особистості. Для прикладу, Протагор своїм знаменитим висловом «Людина – міра усіх речей» фактично започаткував персоналістичні погляди на творення суспільства та держави [116, с. 137]. Переконавання таких філософів античності, як Сократ, Платон та Арістотель щодо держави стосувалися більше етичних категорій, таких, як благо, чесноти, справедливість, благочестя та ін. Урешті, як зазначає В. Нерсесянц, «сократівське етичне трактування держави, права та політики свідчить про відсутність в його моральній філософії теоретичної різниці між сферами етики та політики» [145, с. 346]. Натомість платонівська модель держави пов'язана, передусім, зі справедливістю і законністю. У нього етичне обґрунтування політики загалом полягає у вимогах до наймудріших і найкращих у своєму покликанні володарювати. Проте в Арістотеля зв'язок моралі з політикою виражений найчіткіше, оскільки для нього політика – це наука про вище благо людини та держави (саме тому вона передбачає розвиток вчення про чесноти та звичаї). Арістотель стверджує, що кожен

громадянин повинен володіти низкою чеснот. Метою політики він вважав виховання у громадян тих чеснот, котрі їм допоможуть здійснювати правильні вчинки [17, с. 382]. Як зазначає Г. Еллінік, давні греки, відповідно до своїх поглядів щодо державотворення, простежували у соціальних чеснотах громадян найстійкішу гарантію розвитку держави. Загалом етика настільки в них пов'язана з державою, що Арістотель всіляко підкорив її ширшому значенню політики [75, с. 363]. Важливе місце у давньогрецькій правовій думці посіла також ідея свободи, а чесноти особистості та громадянина покликані були вплинути на створення ідеальної держави.

В період занепаду давньогрецької державності, в умовах втрати незалежності полісів, свободу починають трактувати передусім як духовне явище, а не як соціально-політичне. На основі такого підходу проголошується фундаментальний принцип всезагальної свободи та рівності людей згідно із божественними законами [145, с. 349]. Епікурейці та стоїки зосереджувалися на ідеї моральної незалежності індивіда, що зокрема простежується у творчості Епікура, особливо в час етичного вчення про політику [150, с. 847].

Середньовічна епоха трактує моральні ознаки влади, вбачаючи божественний характер її походження. Найбільш глибоко ці положення розкрив Тома Аквінський, у творчості якого політика, держава та право розглядаються крізь призму божественних законів. Зокрема, цікавими є його погляди щодо поділу влади: найвищою у рамках досконалості є політична влада (притаманна свобідним особистостям); наступною є економічна влада (притаманна внутрішнім, домашнім стосункам); остаточною у цій низці є господарська влада, поширена виключно на рабів [7, с. 99]. Таким чином, характерна ознака громадянського становища особистості полягає у присутності атрибутивної особливості, такої як свобода. «Кінцева мета громадянського суспільства, – на думку середньовічного мислителя, – відображена у щасливому житті, що йому сприяють і державні, і особисті інтереси» [7, с. 309].

Нових штрихів тематика єдності моралі, держави, права та політики набула в гуманістичних концепціях епохи Відродження та Реформації, котрі відображали такі чесноти громадянина: громадянськість, служіння спільному благу тощо. Попри це, наприклад, Н. Макіавеллі виніс політичні явища за межі моральних категорій, підкресливши силу як стійкий фундамент для влади та політики [128, с. 342–348]. Крім того, на стиль взаємовпливу моралі та права серйозно вплинула природно-правова концепція, в основу якої покладені принципи добра та справедливості, спрямовані на вираження у правових інститутах і державних запровадженнях. Ця концепція передбачає моральний пріоритет суспільного блага як відповідь єдності людських інтересів. У такому контексті природне право, фактично, – це система універсальних моральних норм, зорієнтованих на свободу, справедливість і рівність (як і інші загально визнані чесноти та блага). Саме тому, як зауважує Г. Гроцій, цими моральними стандартами і слід вимірювати закони та державні інститути. Для прикладу, поведінка людей відповідно до засад природного права трактується як морально необхідна, тоді як відхилення від таких норм трактується як моральне відхилення. Тому природне право є раціональним, адже вона базується на вимогах здорового глузду [60, с. 644].

Дж. Локк у державі вбачає спільноту людей, створену виключно заради забезпечення, охорони та досягнення особистих громадянських інтересів, з-поміж яких: свобода, життя, здоров'я, відсутність тілесних страждань та ін. На його думку, політична влада за таких обставин є владою, яку кожна особа передала в руки суспільства, а відтак володарів, котрим це суспільство надало владу над собою з довірою, що ця влада буде використана лише заради блага суспільства та збереження їх власності [123, с. 96]. У такому випадку служіння загальному благу є метою закону, а не лише політичної влади [123, с. 38].

Ж. Руссо був переконаним у тому, що основою будь-якої влади є суспільний договір людей, які перебували у природному стані. «Перехід від природного стану до громадянського, – писав філософ, – стимулює особу до

чималої зміни, замінюючи у її діях інстинкт – правосуддям і надаючи її діям морального характеру, якого особистості колись не вистачало» [179, с. 76].

Загалом правові концепції XVII–XVIII століть зробили вагомий внесок морального змісту у призначення політичної влади, екзистенційним та фундаментальним принципом якого була, безумовно, свобода. Свобода особистості та громадянина в цю епоху стала розвитком гуманістичних поглядів давньогрецьких мислителів. Тим не менше, античне вчення набуло нового виміру, що стосується передусім принципу універсальної рівності усіх суб'єктів суспільних відносин, який перетворив свободу на поняття всезагальне.

Дж. Локк описав дві концепції розуміння політичної влади. Перша полягає у трактуванні свободи особистості та громадянина як природного стану рівності, в якому будь-яка влада чи будь-яке право є взаємними, ніхто з них не переважає один над одним [123, с. 98]. У такому випадку рівність визначає і характер взаємодії громадянина і влади. Якщо в Давній Греції моральні чесноти та свободи визначали підкорення індивіда колективному життю поліса, то вже в Новий час перевага надається особистості з її природними правами, котрі визначають межі її свободи та обмежують втручання держави в усі сфери життя (що відображає другу концепцію).

Безумовно, моральна категоріальність оцінювання влади широко відображена у природних невід'ємних правах особистості, мета котрих полягає у гуманізації державотворення. Тому за допомогою прав особистості забезпечується загальне благо, що базується на правильному співвідношенні індивідуальних та суспільних інтересів. І. Бентан стверджував, що здобування найбільшого блага для найбільшої кількості осіб створює моральність [23, с. 325]. Своєю чергою Дж.Міль наголошував на створенні моральних форм організації суспільства: «Я дивився тепер на вибір політичних інститутів швидше з моральної і виховної точок зору, ніж із точки зору матеріальних інтересів» [136, с. 13]. На глибоке переконання В. Гумбольта, покликання держави двовимірне: вона сприяє досягненню

громадянами щастя або ж запобігає злу, завданому громадянам природою або людьми. Таким чином, обмеження обсягу діяльності держави – це засада збереження її моральної суті, адже обсяг діяльності держави необхідно трактувати на основі всього того, що держава спроможна здійснити заради загального блага суспільства, при цьому не втручаючись у приватні інтереси громадян, звісно, якщо останні не порушують закону тощо [62, с. 34–37].

Свій вираз принципи свободи і права особистості та громадянина знайшли у філософсько-правових інтенціях І. Канта та Г. Гегеля. Для прикладу, І. Кант розрізняє право та мораль у вимірі свободи, проте таке розрізнення в жодному разі не містить протиріччя між ними, а навпаки, виражає їхню орієнтацію на різнобічність свободи як невід’ємної умови існування особистості й держави [91, с. 244]. Проте не менш важливим елементом, поряд із розрізненням, є трактування права як прояву моральності. Саме в цьому і прихований важливий соціальний смисл концепції, в основі якої лежить моральне обґрунтування права як одного із проявів свободи. З цим проявом пов’язана вимога самозобов’язання особистості підкорятися моральним законам. Зовнішня свобода вимагає законодавчого оформлення, котре повинно базуватися на примусі, а не лише на обов’язку. «Під благом держави, – писав І. Кант, – розуміється передусім високий рівень узгодженості державного устрою із правовими принципами, до прагнення якого зобов’язує нас розум через певний категоричний імператив» [91, с. 240]. Загалом концепція обов’язковості права (як і фундаментального значення природного та невід’ємного права особистості та громадянина – свободи) визначила ідею І. Канта стосовно теорії правової держави. Особливо це стосується його позиції щодо моральності держави загалом, і правової держави, зокрема.

Вихідний пункт етичної теорії смислу держави Г. Гегеля полягає у єдності права та моралі, що об’єктивується передусім у сім’ї, суспільстві, державі. На його переконання, «... право полягає у наявності буття як наявності буття свободної волі, а тому право – це свобода загалом як ідея»

[48, с. 237]. Таким чином, трактуючи право та мораль як абстрактні форми свободи філософ умовно переносить їх у сферу реального буття моральності як носія правового, державного та морального, котрі не можуть існувати самі по собі [48, с. 297]. Це свідчить про те, що концепція Г. Гегеля відображає передусім моральну природу держави, суспільних інститутів, суспільства тощо.

Усі наведені концепції відобразилися у сучасних теоріях щодо проблем політики, моральності чи поділу влади. К. Поппер, аналізуючи історичні умови, підкреслював невід'ємність моральних основ від демократизації суспільних інститутів та організації суспільства, держави. Він, зокрема, писав: «Політика – це не лише етичне чи релігійне питання, а питання інституційне, оскільки будь-яка довгострокова політика є, безумовно, інституційною. Не потрібно протиставляти персоналізм (моральні та інтелектуальні якості лідера) інституціоналізму (засади організації контролю влади та збереження рівності у суспільстві). Адже за таких умов чистий персоналізм неможливий, як і неможливий чистий інституціоналізм» [164, с. 168–169]. Для того, щоб забезпечити демократизацію влади, слід враховувати поєднання персональних якостей політиків і правильно організованих інститутів: «Організація інститутів передбачає важливі персональні рішення і, крім того, функціонування навіть кращих інститутів (таких, як інститути демократичного контролю і рівності) завжди значною мірою залежить від тих людей, які беруть участь у їх роботі. Інститути – як укріплення: їх потрібно правильно спроектувати та заселити» [164, с. 175].

Вже у коренях виникнення єдності політики, держави та моральності містяться ідеї свободи, цінності особистості та значення демократії. Зокрема, права особистості співвідносяться із принципами правової держави. Взаємовідповідальність громадянина та держави простежується у визнанні моральних якостей (чеснот) самих громадян, а не лише політиків. Окреслення сфери свободи особи у рамках держави, суспільства та співгромадян передбачає права особистості, як і робить можливою її участь у

політичному процесі, визначенні незалежності та самореалізації, межі індивідуалізму та солідарності тощо. Права людини – це, звісно, й моральна категорія, котра полягає у конкретизації понять чеснот, добра, блага, гідності, честі, справедливості. А. Токвіль з цього приводу зазначав: «Найпрекраснішим поняттям після загального поняття щодо чеснот є поняття про права. Точніше, обидва ці поняття дотичні: права – це не що інше, як чесноти, перенесені у політичне життя. Не може бути ні великих людей, які б не володіли чеснотами, ані великих народів, котрі б не поважали права» [198, с. 234].

Правова держава передбачає реалізацію такого принципу, як поділ влади, оскільки правове державотворення неможливе поза розподілом влади, беручи до уваги, що така система стримувань і противаг дозволяє суспільству захищати себе від спроб узурпації влади та правових зловживань. Про здоровий глузд у реалізації принципу поділу влади можна говорити лише у випадку достатньої активності судової гілки влади поряд із законодавчою і виконавчою. Достатньо чітко у правовому державотворенні формується підхід до характеристики права як системи, основою якої є загальноприйняті принципи і демократичні цінності [178, с. 189]. У такому ракурсі правова держава – це держава, утворена на основі правових начал із підкоренням законам (самообмежує себе правом, визнаючи верховенство права над собою). В межах правової держави діє принцип верховенства правових законів, котрі об'єктивують загальноприйняті принципи та соціальні цінності, що відображають загальноприйняті міжнародно-правові стандарти. Тобто закони є гуманістичними і відповідають вимогам суспільства, вони були прийняті відповідно до демократичних засад. Це означає, що верховенство правових законів відображає екзистенційність правового державотворення. Правові закони приймаються державними органами, покликаними відобразити сукупність народного волевиявлення, а відтак, є пріоритетні порівняно з іншими нормативними правовими актами. Тому верховенство права забезпечується реалізацією принципу

поділу влади, з одного боку, та авторитетністю законодавчої влади й доступністю судового захисту, з іншого. На жаль, баланс правового регулювання сьогодні знаходиться у глибокій кризі.

Структурним елементом демократизації, як і ефективності правового державотворення, є утвердження держави, основний обов'язок якої – реалізація прав і свобод особистості та громадянина. В. Коженівський стверджує: «Високий рівень державно- и суспільно-правового значення інтересів особистості – одна із невід'ємних складових характеристики загального стану і розвитку громадянського суспільства» [99, с. 102]. Це означає, що правова держава передбачає послідовність реалізації взаємної відповідальності держави і особистості. Звідси, не лише особа зобов'язана дотримуватися законів, адже це передбачено нормами права, а й держава зобов'язана обмежувати себе в особистих рішеннях і діях для забезпечення в законах міри свободи особистості. У правовій державі, на відміну від авторитарних політичних режимів, державні органи та посадові особи є відповідальними перед громадянами за порушення прав і свобод особистості та громадянина. Взаємодіючи в такий спосіб із особистістю, держава забезпечує і захищає її життя, здоров'я, честь і гідність, права та свободи тощо.

Дотримання законів є обов'язковим для всіх громадян: і тих, хто володарює, і тих хто підкорюється владі. Тому основою правового державотворення є передусім законність. Іншими словами, між правовою державою та державою законності можна ставити знак рівності, оскільки рівень правового державотворення залежить від виконання вимоги точного та неухильного дотримання законів усіма суб'єктами суспільних відносин.

Реалізуючи висловлені вище ідеї, засади та принципи правової держави, водночас необхідно враховувати національні особливості та історичні традиції відповідного суспільства, в якому утверджуються основи правового державотворення.

Монтеск'є наголошував на тому, що громадянські закони повинні відповідати особливостям народу, для якого вони утверджуються, і виключно в рідких випадках закони одного народу можуть знадобитися іншому народові [139, с. 472].

Філософськими підґрунтями та нормативним джерелом інституту прав і свобод українського законодавства є теорії індивідуальних прав і свобод, норми міжнародного права, котрі розкривають природні права особистості. Таким чином, основні права особистості та громадянина, утверджені Конституцією України, повною мірою констатують екзистенційні та фундаментальні гарантії свободи як принципові ціннісні установки, оскільки саме вони творять правову культуру та правову політику.

Права особистості та громадянина крізь призму конституційності мають фундаментальне значення не стільки для особистості, скільки держави. Конституційне визнання вроджених чи природних прав дає підстави вважати, що основні права утверджуються і як позитивні норми також. У такому випадку можна констатувати, що норми конституційного права є, чи радше повинні бути, основою всієї юридичної системи, оскільки володіють екзистенційним значенням для правового становища кожного індивіда зокрема. Це аргументується декількома положеннями, з-поміж такі: ці права утверджують засади вияву поваги до гідності особистості; реалізують прагнення особистості на гідне життя і розвиток; є основою правового становища особистості, оскільки є вихідним статусом для осягнення прав, передбачених законами чи іншими нормативними актами (основні права конкретизуються у нормах поточного законодавства); мають постійний та однаковий правовий характер для усіх суб'єктів права. Такими положеннями Конституція України утверджує принцип соціальної справедливості щодо кожного громадянина, надаючи при цьому кожному рівний мінімум свободи, необхідний особистості як її творчий потенціал.

Основні права та свободи особистості та громадянина відображені у Конституції України та низці міжнародних правових актів як правові

відносини і є підґрунтям для діяльності органів державної влади. Фактично можна констатувати, що Конституція України принципово визначила провідне значення прав та свобод особистості як фундаментального змісту та напряду державотворення і утвердила їхнє забезпечення як головний обов'язок державної влади. Це свідчить про єдність формування демократичної, правової і соціальної держави із забезпеченням реалізації конституційних прав та свобод особистості та громадянина. Умовою державотворення в Україні, її інтеграції до світового співтовариства демократичних держав, безперечно, є реалізація норм Статті 3 Основного Закону України.

Руйнація тоталітарного режиму поставила чимало завдань перед Українською державою у площині політичної реформи суспільства, формування нових інститутів і структур для забезпечення свободи та демократії, прав, свобод та гідності особистості. Слід визнати, що для суспільства, основою якого був тоталітаризм, виконати таке завдання виявилось важко, оскільки вимагалися нові підходи: соціально-психологічна, ідеологічна, моральна переорієнтація суспільства. Необхідно було встановити чіткість політичної програми, котра б визначала завдання правових реформ, методи і засоби їхньої реалізації. Це також, як виявилось, здійснити дуже важко, адже уявлення про завдання політичного реформування у суспільній свідомості вкрай різняться між собою. Це стосується не лише різниці деклараційних програм політичних партій чи їх лідерів. Е. Лукашева вбачає сенс такого протистояння в орієнтації на нову ліберально-демократичну модель розвитку суспільства та, разом із тим, повернення до соціалістичного суспільства. «Такі протистояння, – пише дослідниця, – історично повторюються. Якщо коротко охарактеризувати ці моделі, то простежується головний компонент розходжень: від особистості до суспільства та держави, з одного боку, і від суспільства та держави до особистості, з іншого. В обох випадках можуть виникати крайнощі: модель особистісного пріоритету може призвести до крайнього індивідуалізму та

егоїзму, тоді як модель суспільного пріоритету породжує «тоталітарний колективізм», пов'язаний із поглинанням особистості державою, обмеженням її свободи та самореалізації. Подолання таких деформацій – важливе завдання пострадянських держав» [124, с. 239].

Суб'єктно-об'єктне відношення принципу свободи виникає унаслідок поєднання людської волі та необхідності, тоді як суб'єктно-суб'єктне відношення презентує єдність прав та обов'язків. Право може реалізуватися виключно у рамках закону. Беручи до уваги рівень констатування закону в реальності і ствердження критерію усвідомлення законів у демократичному суспільстві, безапеляційно можемо зазначати межу подолання в суспільній свідомості стереотипного сприйняття закону як вольового прояву суб'єкта влади. Такий підхід дасть змогу простежити зумовленість формування законів моральністю людини.

Розвиток законотворчості в Україні залежить від організації влади народу, зафіксованої у Конституції. За таких умов конституційність демократизації повинна обов'язково містити принципи організації державної влади й принципи реалізації свободи особистості та громадянина.

Попри конституційне проголошення України демократично-правовою державою, необхідно визнати, що насправді політико-правовий баланс існує не до кінця. Сьогодні такий баланс – не що інше, як мета, до якої зобов'язані крокувати повільно, стабільно, проте впевнено.

Слід брати до уваги й те, що будь-яка політична реформа державного характеру стає неможливою поза всенародною підтримкою, оскільки при відкиненні, скажімо, морального стану суспільства не слід розраховувати на успіх у реформуванні. Це говорить про те, що зосередження на демократизації, свободі, правах особистості як засадничих принципах українського державотворення має не лише відбитися у свідомості громадян, а й отримати моральну підтримку суспільства. А. Токвіль був переконаний в тому, що царини свободи неможливо досягнути поза верховенством моральності. На його думку, поступове утвердження рівності є зверху

накресленою неминучістю. Цей процес містить такі характерні ознаки: носить усесвітній, довгочасний характер і кожного дня все менше залежатиме від людської волі; усі події, як і всі люди, будуть сприяти його розвитку [198, с. 33]. А. Карась стверджує: «Небезпека з боку державного апарату розпочинається з підміни в свідомості громадян значення поняття свободи. Так стається, коли свобода від деспотизму чи свобода як незалежність індивіда від його соціального походження набуває інверсії в сенсі безпеки людини, яку мають принести державні інститути. Тоді день за днем громадяни дедалі більше потраплятимуть під контроль адміністрації і набуватимуть навичок покійрно піддаватися диктату чиновників» [92, с. 234–235]. Таким чином, рівність громадян перед законом, запропонована А. Токвілем, передбачає існування свободи у площині соціального життя, і такою можливістю володіє демократія. Саме рівність перед законом не дає змоги впроваджувати насильство з боку влади, тому фундаментальним стрижнем свободи є, безумовно, відсутність соціально-політичного підґрунтя для існування свавілля [198, с. 30]. П. Новгородцев наголошував на непересічній значущості моральних сил у вирішенні завдань майбутнього. Він, зокрема, писав: «... народна воля, попри своє фактичне та недосконале вираження у формі суспільної думки, містить ще й деяке ідеальне буття у вигляді деяких керуючих начал, якими визначається її справжній смисл. Народна воля сама зводиться до деяких ідеальних принципів, перед якими вона повинна схилитися щодо свого верховного значення. Не будучи сама по собі ні легко розпізнаваним фактом, ані первинним моральним началом, вона потребує інформативності про інші начала, і питання полягає в тому, які ці начала та яким чином визначатимуться» [149, с. 342].

Політичне протистояння диктує, здебільшого, жорстокі методи діяльності, скеровані на забезпечення, збереження влади, стабільність і порядок у суспільстві, що виключить можливість повернення до минулого та відродження тоталітарних начал. Саме у цьому контексті склалося декілька висновків щодо політичного резону: «політика – брудна справа», «політику

не творять чистими руками» та ін. Тобто співвідношення права, політики, моралі – складна проблематика, котра може повернути до ще давнішої – співвідношення мети та засобів. У розв’язанні проблем такого роду необхідно, насамперед, уникати крайностей як морального абсолютизму та етичного релятивізму. Моральний вимір політики правової держави, покликаний, передусім, утримувати її в рамках гуманізму, відвертати спокусу переступити межі моралі заради «світлого майбутнього» тощо. Тома Аквінський наголошував на тому, що життя людини сповнене найрізноманітнішими можливостями та несподіванками і нема повернення до одного і того ж. Навпаки, існують внутрішні можливості для його зміни через покаяння, прощення, воскресіння, зростання гідності, покращення соціального стану. Усе це дається через вільну волю людини, виявляючи яку вона розкриває креативну природу дарованої їй свободи. Тому, перебуваючи у спільноті, людина розвиває і себе, і спільноту, оскільки участь у житті спільноти породжує «мудрість і любов, з яких усе приходить і до яких усе прямує» [7, с. 617]. Такої ж думки дотримувався і Г. Гроцій. Він зазначав, що за своєю природою людина покликана до соціальних дій, підтримки соціального ладу. Головними чинниками соціальності є природне право та розум, тобто природне право є фундаментом міжособистісної злагоди і основою здорового глузду. «Держава, – писав він, – є досконалий союз свободних особистостей, котрий має завдання дотримуватись права та загальної користі» [150, с. 184].

Правотворчість – це процес, що вирізняє позитивну діяльність тієї чи іншої держави, оскільки він відображає рівень реалізації моделі правової держави. Термін «правотворчість» трактують як один із структурних елементів ширшого за значенням процесу утворення права, а він визначається як діяльність державних органів влади та посадових осіб, що стосується видання, змін або скасування нормативних правових актів [18, с. 394]. Як зауважує український дослідник Н. Железняк: «Правотворчість – це діяльність суб’єктів державної влади щодо створення правових норм» [80,

с. 47]. Натомість М. Марченко стверджує: «Правотворчість – це процес перетворення державної волі на закон, її оформлення у вигляді різноманітних нормативно-правових актів шляхом її фіксації органами державної влади в різноманітних нормативно-правових актах» [130, с. 476]. Як і будь-які інші юридичні терміни, «правотворчість» містить певну двозначність. Це стосується двох стадій проходження процесу правотворчості: формування державної волі і реалізації державної волі у нормах права. Такий підхід видається правильним, адже в умовах формування демократично-правової держави суб'єктом правотворчості може виступати і держава, і народ (інститут референдуму).

На думку М. Кельмана та О. Мурашина, існує ще одна засада правотворчості, котра полягає передусім у демократизації правотворчого процесу загалом. Як стверджують дослідники, такий спосіб реалізує механізм залучення громадян до правотворчої діяльності і відобразить відкритість законотворчої діяльності. «Одним із інститутів, який дає змогу забезпечити реалізацію цього принципу у правовій державі, виступає всенародне обговорення. За його допомогою, – пишуть науковці, – відбувається розв'язання низки завдань у межах правотворчого процесу, як-от: аналіз та узагальнення отриманих пропозицій і зауважень з проекту, що розробляється; подальший розвиток законодавства у певній галузі; вдосконалення законодавства; інформування населення про діяльність законодавчих органів; покращення безпосередньої діяльності різних державних органів» [96, с. 347].

Констатуючи становлення України як правової держави, необхідно брати до уваги, що цей нормативно-правовий шлях наближує систему українського законодавства до стандартів забезпечення прав та свобод особистості та громадянина, прийнятих міжнародною спільнотою як засадничі екзистенційні принципи формування державної влади. В межах формального текстового дослідження, терміни «право» та «свобода» нерідко подаються як «обов'язок», про що свідчать і міжнародно-правові акти.

Наприклад, стаття 29 Загальної декларації прав людини проголошує, що кожен має обов'язки перед суспільством, в якому важливий повний та свободний розвиток особистості [82]. Зрештою, ще М.Т. Цицерон вказував на загальний зв'язок прав людини та її обов'язків, з якого випливає смисл терміна «право». «Жодна сторона нашого життя, – писав філософ, – ні державні справи, ні приватні, ні судові, ні домашні, ні випадок, коли ти залишаєшся один на один із собою, ні випадок, коли ти укладаєш угоду з кимось іншим, – не може бути свободною від обов'язку» [221, с. 302]. Крім того, основоположник світської юридичної науки, що базується на природному праві, С. Пуфендорф, зауважував, що під час дослідження юридичного права поза межами терміна «юридичний обов'язок» можна досягти остаточної втрати розуміння сутності права та окремих правовідносин, котрі виникають у державі та суспільстві. Однак С. Пуфендорф був твердо переконаний у тому, що замість загально-прийнятого терміна «природне право» необхідно вживати термін «природні обов'язки», адже, на його думку, це дозволить існування будь-якої спільноти та держави [241].

Е. Лукашева зазначає, що в межах зв'язку між правами та обов'язками (необхідні структурні елементи конституційно-правового становища особи) юридичне трактування терміна «становище людини», обов'язково повинно передбачати розуміння особистості як одного із структурних елементів усієї соціальної системи [124, с. 173]. За таких обставин конституційно-правове становище особистості та громадянина відображається як певна система прав та обов'язків, законодавчо утверджених державою. На думку дослідниці, така єдність між правами й обов'язками особистості і громадянина утворює центр, навколо якого формується і загально-правове, і конституційно-правове становище особистості та громадянина [124, с. 174].

Механізми охорони та захисту прав і свобод особистості є загальними структурними елементами правового механізму. Беручи до уваги, що захист передбачає, передусім, відновлення порушеного права, спосіб відновлення і є

структурним елементом механізму захисту. Реалізуючи охорону та захист за умов порушення прав та свобод особистості та громадянина, держава відстоює реалізацію свободи загалом. Варто погодитися з думкою Д. Авдєєва, що терміни «охорона» та «захист» є взаємопов'язані, проте не тотожні. Як зауважує дослідник, «Захист є однією з форм охорони, котра використовується з метою відновлення порушених прав. Під охороною розуміють взаємопов'язані заходи, що реалізуються органами державної влади та місцевого самоврядування, суспільними організаціями, громадянами, спрямовані на попередження порушення прав і свобод, на усунення цих порушень і сприяють нормальному процесу реалізації особистістю своїх прав і свобод. Захист, натомість, передбачає примус впливу щодо провини, застосовується згідно з установленим законом компетентними органами або людиною самостійно з метою відновлення порушеного права, припинення протиправних дій. Охорона та захист прав особистості та громадянина охоплюються терміном «забезпечення», кінцева мета якого полягає у реалізації прав і свобод особистості та громадянина» [3, с. 11]. Науковець трактує правовий механізм забезпечення прав і свобод особистості та громадянина як сукупність органів державної влади, суспільних організацій і використовуваних ними правових засобів, котрі забезпечували б права та свободи особистості та громадянина.

З правового механізму держави щодо забезпечення прав і свобод особистості та громадянина впливають такі системні елементи, як нормативність та інституціональність. Перший передбачає правові норми та принципи, другий – сукупність органів державної влади, найрізноманітніші суспільні організації, котрі діють з метою забезпечення прав і свобод громадян. Фактично права та свободи регулюються не лише за умови встановлення гарантії їхнього захисту, а й безпосередньо, так би мовити, автоматично. Свобода і право детерміновані інтересами потенційно можливої моделі поведінки індивіда, встановленої правовими нормами. За таких умов, як стверджує Д. Авдєєв, свобода та право трактуються як два

різновиди суб'єктивної міри можливої поведінки, реалізація яких вимагає забезпечення їхнього захисту, невтручання з боку третіх осіб тощо. «Проте, – пише він, – виключно нормативне проголошення прав особистості в Конституції чи інших правових актах посприяє мало, якщо ці норми не підтримуватимуться матеріальною базою та не будуть опиратися на економічні, технологічні, організаційні, екологічні, медичні еталони та стандарти» [3, с. 13].

На нинішній день доволі рано констатувати завершення трансформації України в державу, яка б виражала верховенство права та забезпечувала своїм громадянам беззастережне дотримання прав і свобод. Умовно систему конституційних прав та свобод громадян України можна класифікувати так: а) особисті права та свободи; б) політичні права та свободи; в) соціально-економічні та культурні права та свободи.

Презумпція абсолютної цінності людини та її духовного світу є екзистенційним, фундаментальним критерієм та аргументом для визначення рівня гуманності, демократичності того чи іншого суспільного устрою. Тому абсолютна цінність людини та її духовного світу виражає факт, що саме духовно збагачена особа повинна стати кінцевою метою соціального розвитку.

Висновки до третього розділу

Проаналізувавши основні напрями дії реалізації свободи державою в умовах поглиблення політичної, правової, економічної реформ в Україні, можна зробити такі висновки:

1. Свобода не може реалізуватися поза відповідальністю й обов'язком особистості в рамках суспільних відносин. Сама відповідальність трактується як екзистенційне значення свободи, яка вимагає від особистості використання інтелектуальних здібностей, моральності та волі, в контексті яких свобода утримується у своєму природному стані, а не переростає у свавілля і насильство, а відтак у руйнацію навколишнього середовища. Тому

рівень відповідальності особи здебільшого є конкретним, завжди у рамках діапазону можливостей і компетенції особистості.

2. Сьогодні для міжнародної спільноти загалом та для України зокрема необхідно: а) формувати гуманістичні цінності; б) виробити соціальний ідеал розвитку громадянського суспільства й державотворення; в) принцип свободи особистості та громадянина взяти за основу змісту творення демократичної, правової і соціальної держави. Свободу в такому випадку необхідно трактувати як гармонію взаємодії людини і суспільства, що розвивається і в якому враховуються інтереси його членів, потреби їхнього розвитку та самореалізації. Досягнення ідеалу свободи є можливим за умови вдосконалення одночасно всіх сторін особистості та всіх умов соціального життя, що, на жаль, неможливо в реальному житті.

3. Україна як правова держава здійснює соціальний захист особистості, забезпечує рівність усіх суб'єктів перед законом, непорушність свободи особистості та громадянина, його прав та інтересів, взаємовідповідальність громадянина перед державою і держави перед громадянином. Ці засадничі принципи здатні створити новий підхід у демократизації і гуманізації суспільства, котрий реально зреалізує свободу особистості та громадянина, забезпечить усесторонній розвиток людини.

4. Проголошення Конституцією України гуманістичних засад і утвердження на законодавчому рівні прав та свобод особистості та громадянина зобов'язує державу створити відповідні умови для їх реалізації, що вимагає функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, включаючи діяльність посадових осіб і суспільних правозахисних організацій.

ВИСНОВКИ

Філософія права пов'язана з пошуком оптимальних соціальних параметрів взаємовідносин держави та людини, котрі завжди були стержневими та визначальними у будь-якій державі. В ранній період розвитку державності залежно від соціально-класової приналежності людина або отримувала певні права з можливістю впливати на владу, або розглядалася як безправна особа з численною кількістю обов'язків.

Нерівність у правах й обов'язках становища індивіда була спричинена обмеженням свободи, відсутності демократії і, як наслідок, низького правового розвитку державності та й правової культури суспільства зокрема. Утвердження формальної правової рівності та єдності, так би мовити, адресата норм права зумовило важливий історичний прорив до свободи, демократії, до нового етапу державності – правової держави.

1. У рамках філософських передумов творення науки, зокрема юридичної, обґрунтовано недостатність суто емпіричних даних в межах діючого законодавства, поза теоретичними розробками щодо вивчення правових явищ у напрямку подальшого розвитку юридичної науки, філософії права зокрема. Таким чином відстоюється думка, що виключно філософські методи зумовлюють формування одних із перших теорій і вчень про державу та право, творячи філософію права, в такому контексті, як частину системної інтерпретації буття і суспільства. Констатується факт, що, аналізуючи свободу, у філософсько-правовій літературі основний акцент робиться на її аналізі як наукової парадигми, а її теоретико-методологічній основі приділяється недостатньо уваги у вирішенні найважливіших соціальних питань, зокрема, українського державотворення. Окрім того філософський спосіб інтерпретації таких категорій як свобода, право, нормативність – вписує філософсько-правовий контекст у загальну цілісність людського буття, акцентуючи увагу на проблематиці змісту та особливостей філософського відношення до правової реальності у контексті гами проявів

людського життя. У цьому випадку, коли гуманістичний напрям розвитку держави як фундаментальна основа буття зумовлений цінностями, які відображають усвідомлення принципу свободи як передумови гармонійного життя особистості громадянина та суспільства. Свобода тут інтерпретується як особистісна самобутність у рамках соціальних і природних явищ з одного боку, і як внутрішній стимул до практично-пізнавальної діяльності, звісно, у співвідношенні з нормативною свідомістю, з іншого.

2. Розглянуто зміст головних прав і свобод особистості та громадянина зумовлених положеннями Конституції України, іншими внутрішньо-державними й міждержавними нормативно-правовими актами. Висвітлено принципи та проблеми забезпечення реалізації прав і свобод особистості та громадянина, зокрема в Україні. Розкрито форми та методи діяльності суспільних інститутів щодо захисту прав і свобод особистості та громадянина, звернено увагу на оптимізацію міжнародного співробітництва в українському державотворенні, особливо, що стосується свободи людини.

3. Аргументується одне з основних завдань сучасного розвитку юридичної науки, яке полягає у створенні науково-теоретичної основи для законотворчості та правореалізації у межах розуміння юридичної свободи як пізнаної необхідності поза політичною кон'юктурою. Відстоюється думка, що виконання такого завдання унеможлиблюється за відсутності єдності думок серед науковців-правників щодо смислу та меж юридичного трактування свободи, як і щодо найнеобхідніших методів її досягнення.

4. Розкрито екзистенційне значення принципу свободи у державотворенні як принципу, в тому числі, самовизначення і самореалізації особистості та громадянина. Простежується спосіб інтерпретації свободи крізь призму вибору між моральністю та аморальністю вчинку та невід'ємний зв'язок між правом і свободою як фундаментальної засади формування демократично-правової держави. Наголошується на виховному елементі свободи як способу формування високоморальної відповідальної особистості. Це дає підстави стверджувати, що людина не лише свідомо робить вибір, а й

бере на себе відповідальність. У цьому ракурсі відображено одну із фундаментальних засад реалізації особистості – присутність свободи вибору вчинку та відповідальності за нього.

5. Підкреслюється необхідність збалансованості прав і свобод особистості та громадянина суспільною солідарністю, у рамках гуманістичного та демократичного напрямку розвитку громадянського суспільства. В такому контексті, чинне законодавство повинно бути максимально відкритим щодо моральних норм, пануючих у суспільстві, з одного боку, та заповнити простір морального виховання самого суспільства, з іншого. Права та свободи, за таких обставин, – історично значуще досягнення людства, але необхідно вказати громадянам, у який саме спосіб ними слід користуватися із урахуванням моральних норм.

6. Констатується значення особистісного вибору як запоруки існування свободи особистості, оскільки свобода проявляється за умови, якщо особа до кінця усвідомлює усі зовнішні та внутрішні умови, завдання і, безумовно, наслідки своєї діяльності, здійснює свідомий вибір і несе відповідальність за нього. Здійснювати вибір – це невід’ємне право людини, хоча він є вибором однієї з безлічі альтернатив. Вплив на вибір має і свідомість, і почуття відповідальності, адже вибір правильно здійснюється за умови особистої відповідальності. Утім відповідальністю володіє виключно свідома та свободна особа, в якій відчуття обов’язку присутнє за будь-яких обставин. Свобода може трактуватися і як можливість діяти виключно згідно з особистими бажаннями, беручи до уваги наявність альтернативних варіантів. Це дає підстави розуміти свободу як своєрідний простір, в якому реалізується можливість вибору як наслідок усвідомлення людиною особистих бажань.

7. Забезпечення, захист і дотримання прав і свобод особистості та громадянина є однією із засад правової держави. Загальноцивілізаційний розвиток вимагає і цивілізаційного розвитку права, тому й виникає ідея правової держави як такої, що визначає будь-яку державність. Саме правова держава гарантує особистості та громадянину дотримання прав і свобод, їх

правовий захист і передбачає поєднання свободи та відповідальності, тобто свободи людини у моральному та правовому вимірах її відповідальності, і у випадку злочину. Структурним елементом демократизації, як і ефективності правового державотворення, є утвердження держави, основний обов'язок якої – реалізація прав і свобод особистості та громадянина.

8. Право на свободу в рамках юридичної інтерпретації зумовлюється можливістю кожної особистості самостійно вибирати характер, спосіб, специфіку міжособистісного спілкування, як і спілкування з оточуючим середовищем, змінювати на свій розсуд світ, діяльність, свobodно здійснювати дії відповідно до законів, правил і вимог та вимагати від інших осіб і держави такого ж ставлення. Але право людини на свободу не слід абсолютизувати, оскільки притаманні йому юридичні рамки базуються на потребі узгодження із правами та свободами інших людей та із суспільними інтересами.

9. Встановлено, що дослідження єдності права та свободи, ролі особистісного вибору та відповідальності за нього, значення нормативності у становленні та формуванні демократично-правової держави через призму методологічно структурованого наукового пізнання значною мірою розширює предметне поле філософсько-правової науки, сприяючи становленню нетрадиційних концепцій, зокрема, формуванню нового цілісного підходу до вивчення феноменології принципу свободи в юридичній науці, який, по суті, розкриває усі можливості єдності права та свободи, нормативного та соціокультурного підходів до становлення держави.

10. Стверджується незавершений етап трансформації України в державу, в якій відображено верховенство права та забезпечення своїм громадянам беззастережне дотримання прав і свобод. Тому для України вкрай необхідно: а) формувати гуманістичні цінності; б) виробити соціальний ідеал розвитку громадянського суспільства й державотворення; в) принцип свободи особистості та громадянина взяти за основу змісту творення демократичної, правової і соціальної держави. Свободу в даному

випадку необхідно трактувати як гармонію взаємодії людини і суспільства, що розвивається і в якому враховуються інтереси його членів, їх потреби розвитку та самореалізації.

Разом із тим дослідження проблеми значення принципу свободи у державотворенні її філософсько-правового виміру не є в дисертаційній роботі вичерпним. Актуальними залишаються ще чимало аспектів єдності права та свободи. Результати дисертаційного дослідження можуть застосовуватися і для опрацювання та розвитку методології і теорії нинішніх зокрема українських держави і права, філософії права, і для практичного реформування чинного законодавства України на основі утвердження концепції фундаментального значення свободи у створенні демократично-правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аббаньяно Н. Мудрость философии / Николо Аббаньяно. – М.: Алетейя, 2000. – 312 с.
2. Авдеев В.Б. Метафизическая антропология / В.Б.Авдеев. – М.: Белые альвы, 2002. – 256 с.
3. Авдеев Д.А. Права и свободы человека и гражданина их охрана, защита, обеспечение / Д.А.Авдеев // «Российское правовое государство: итоги формирования и перспективы развития»: Сборник материалов научной конференции. – Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 2004. – С. 7-14.
4. Аверин Ю.П. Особенности изменений в популистских стратегиях депутатов Государственной Думы в период политической стабилизации России / Ю.П.Аверин // Вестник Московского Университета. – Серия 18: Социология и политология. – №1. – 2002. – С. 25-31.
5. Агацци Э. Человек как предмет философского познания / Эдвардо Агацци [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://anthropology.rchgi.spb.ru/forum/agazzi.htm>
6. Адвокатская деятельность: свобода и независимость [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.russian-lawyers.ru/4gl2.shtml
7. Аквінський Т. Коментарі до Аристотелевої «Політики» / Тома Аквінський. – К.: Основи, 2000. – 794 с.
8. Аквинский Ф. Дискуссионные вопросы об истине (отрывки) / Фома Аквинский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/iphras/library/wealtrue/akvin2.htm>
9. Аквинский Ф. Сумма против язычников: в II кн. / Фома Аквинский [Пер. и примеч. Т.Ю.Бородай]. – Кн. 1. – М.: Ин-т философии, теологии и истории св.Фомы, 2004. – 440 с.

10. Аквинский Ф. Сумма против язычников: в II кн. / Фома Аквинский [Пер. и примеч. Т.Ю.Бородай]. – Кн. 2. – М.: Ин-т философии, теологии и истории св.Фомы, 2004. – 584 с.
11. Акопов А.Ю. Свобода от зависимости. Социальные болезни Личности / А.Ю.Акопов. – М.: Речь, 2008. – 224 с.
12. Алексеев Н.Н. Основы философии права / Н.Н.Алексеев. – СПб.: Лань, 1999. – 256 с.
13. Алексеев С.С. Частное право / С.С.Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 160 с.
14. Андрущенко В.П. Сучасна соціальна філософія: [Курс лекцій] / В.П.Андрущенко. – К.: Генеза, 1996. – 368 с.
15. Апиян Н.А. Юридический статус личности – основа демократии / Н.А.Апиян [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.concourt.am/hr/cc1/vestnik/2.20-2003/Aryan.htm>
16. Араб-Оглы Э.А. Европейская цивилизация и общечеловеческие ценности / Э.А.Араб-Оглы // Вопросы философии. – № 8. – 1990. – С. 8-16.
17. Аристотель. Политика / Аристотель. Сочинения в 4-х т. – Т.4. – М.: Мысль, 1983. – С. 376-644.
18. Бабаев В.К. Теория государства и права: [Учебник] / В.К.Бабаев, В.М.Баранов, Н.В.Витрук. – М.: Юристъ, 2007. – 637 с.
19. Бакунин М.А. Собрание сочинений и писем 1828-1876: в тюрьмах и ссылке 1849-1861 / М.А.Бакунин . – М.: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-переселенцев, 1935. – 620 с.
20. Балашов Л. Е. Либерализм и свобода / Л.Е.Балашов. – М.: АКАДЕМІА, 2009. – 56 с.
21. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман. – М.: Логос, 2002. – 390 с.

22. Бауман З. Свобода [Пер. с англ. Г.Дашевского] / Зигмунт Бауман. – М.: Новое издательство, 2006. – 132 с.
23. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства / Иеремия Бентам. – М.: Росспэн, 1998. – 415 с.
24. Бенуа-Ромер Ф. Право Ради Європи. Прямуючи до загальноєвропейського правового простору / Флоренц Бенуа-Ромер, Гайнріх Клебес. – К.: К.І.С., 2007. – 252 с.
25. Бергсон А. Два источника морали и религии / Анри Бергсон. – М.: Канон, 1994. – 384 с.
26. Бердяев Н.А. Самопознание: Сочинения / Н.А.Бердяев. – М.: Эксмо, 2008. – 640 с.
27. Бердяев Н. Философия свободы / Николай Бердяев. – М.: АСТ, 2005. – 336 с.
28. Бердяев Н. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии / Н.А.Бердяев. – М.: АСТ, 2006. – 320 с.
29. Берлин И. Философия свободы. Европа / Исая Берлин. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 448 с.
30. Бэкон Ф. Новый органон, или истинные указания для истолкования природы / Френсис Бэкон // Сочинения в двух томах. – Т. 2. – М.: Мысль, 1978. – 575 с.
31. Бичко І.В. Постмодерн: спроба нового підходу до проблеми свободи / І.В.Бичко// Філософсько-антропологічні читання. Антропологічні ідеали Київської школи та реалії постмодернізму. – К.: Стилос, 2000. – С.60-73.
32. Божанов В.А. Права человека: [Курс лекций] / В.А.Божанов. – Мн.: Дикта, 2008. – 192 с.
33. Большой юридический словарь / Под ред. А.В.Малько. – М.: Проспект, 2009. – 704 с.

34. Бондарь Н.С. Гражданин и публичная власть. Конституционное обеспечение прав и свобод в местном самоуправлении [Учебное пособие] / Н.С.Бондарь. – М.: Городец, 2004. – 352 с.
35. Васильев А.В. Теория права и государства: [Учебник] / А.В.Васильев. – М.: Флинта, 2008. – 440 с.
36. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 644-706.
37. Великий тлумачний словник сучасної української мови (3 дод. і допов.) / Уклад. В.Т.Бусел. – К.: Перун, 2005. – 1728 с.
38. Веллмер А. Модели свободы в современном мире / Альбрехт Веллмер // Социо-Лотос. – Вып. 1. – М., 1991. – С .11-38.
39. Венгеров А.Б. Теория государства и права: [Учебник] / А.Б.Венгеров. – М.: Юриспруденция, 2000. – 528 с.
40. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности / Н.В.Витрук. – М.: Норма, 2008. – 448 с.
41. Власов А.А. Гражданское право. Особенная часть: [Курс лекций] / А.А.Власов. – М.: СГУ, 2008. – 456 с.
42. Вольнов В. Феномен свободы / Вячеслав Вольнов. – СПб.: БЛИЦ, 2002. – 416 с.
43. Воронкова В.Г. Метафізичні виміри людського буття : проблеми людини на зламі тисячоліть / В.Г.Воронкова. – Запоріжжя: Павел, 2000. – 176 с.
44. Гаджиев К.С. Политология: [Учебник] / К.С.Гаджиев. – М.: Юрайт-Издат, 2009. – 512 с.
45. Гарасимів Т.З. Соціальний захист як одна із основних функцій політичних формувань на шляху до соціалізації суспільства / Т.З.Гарасимів // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – №3. – 1998. – С.148-151.

46. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет: в 2-х т. / Г.В.Ф. Гегель. – Т.1. – М.: Мысль, 1970. – 672 с.
47. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет: в 2-х т. / Г.В.Ф.Гегель. – Т.2. – М.: Мысль, 1973. – 874 с.
48. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Мысль. 1990. – 524 с.
49. Гегель Г.В.Ф. Сочинения: в 14 т. / Г.В.Ф. Гегель. – Т. VIII. – М. Академия наук СССР, 1935. – 470 с.
50. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: Философия духа / Г.В.Ф.Гегель. – М.: Мысль, 1977. – 471 с.
51. Гелен А. О систематике антропологии // Проблема человека в западной философии: Переводы [Сост. и посл. П.С.Гуревича] / Арнольд Гелен. – М.: Прогресс, 1988. – С. 151-201.
52. Гёте И. Фауст / Иоганн Вольфганг Гёте [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lib.ru/POEZIQ/GETE/faust_holod.txt
53. Гобозов И. Введение в философию истории / И.А.Гобозов. – М.: ТЕИС, 1999. – 363 с.
54. Гражданское право. Актуальные проблемы теории и практики / Под. ред. В.А.Белова. – М.: Юрайт, 2009. – 1008 с.
55. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства: [Учебник] / В.Г.Графский. – М.: Норма, 2007. – 752 с.
56. Григорян Л.А. Курс советского государственного права / Л.А.Григорян. – М.: Юрид. лит., 1972. – 295 с.
57. Григорьян Б.Т. Человек. Его положение и призвание в современном мире / Б.Т.Григорьян. – М.: Мысль, 1986. – 224 с.
58. Грищук В.К. Некоторые вопросы ответственности за преступления против личности по Уголовному кодексу Украины / В.К.Грищук // Российское уголовное право. – СПб.: Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2005. – С. 201-205.

59. Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А.Ф.Карася. – Л.: ЛНУ імені Івана Франка, 1999. – 384 с.
60. Гроций Г. Оправе войны и мира / Гуго Гроций. – М.: Ладомир, 1994. – 868 с.
61. Гулиев В.Е. Социалистическая демократия и личные права / В.Е.Гулиев, Ф.М.Рудинский. – М.: Юридическая литература, 1984. – 190 с.
62. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.
63. Гумилев, Л.Н. Ритмы Евразии. Эпохи и цивилизации / Л.Н.Гумилев. – М.: Экопрос, 1993. – 576 с.
64. Гурська Т. Деякі аспекти права жінок на особисту недоторканність / Т.Д.Гурська // Підприємство, господарство, право. – №12. – 2002. – С. 27-29.
65. Гусев А.Д. О правах человека и гражданина / А.Д.Гусев // Социально-гуманитарные знания. – № 3. – 2000. – С. 79-89.
66. Давыдов Ю.Н. Труд и свобода / Ю.Н.Давыдов. – М.: Высшая школа, 1962. – 132с.
67. Данилевич А.А. Защита прав и свобод личности в уголовном процессе / А.А.Данилевич, О.В.Петрова. – Мн.: БГУ, 2008. – 168 с.
68. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Рудольф Дарендорф. – М.: РОССПЭН, 2002. – 288 с.
69. Дилигенский Г.Г. В защиту человеческой индивидуальности / Г.Г.Дилигенский // Вопросы философии. – №3. – 1990. – С. 31-45.
70. Декарт Р. Разыскание истины: [Философия] / Рене Декарт. – СПб.: Азбука, 2000. – 288 с.
71. Деррида Ж. Письмо и различие / Жак Деррида. – М.: Академический проект, 2000. – 432 с.

72. Достоевский Ф. Дневник писателя / Федор Достоевский. – М.: Современник, 1989. – 557 с.
73. Дьюї Дж. Свобода і культура / Дж.Дьюї // Читанка з історії філософії: у 6 кн. – Кн.6. – К.: Довіра, 1993 Зарубіжна філософія ХХ ст. – 239 с.
74. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Эмиль Дюркгейм. – М.: Канон, 1996. – 432 с.
75. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Георг Еллинек. – М.: Юридический центр Пресс, 2004. – 752 с.
76. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод зі змінами, внесеними Протоколом № 11 (994_536) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.5336.0>
77. Егоров С.Н. Аксиоматические основы теории права / С.Н.егоров. – СПб.: Лексикон, 2001. – 272 с.
78. Ильенков Э.В. Свобода воли / Э.В.Ильенков // Вопросы философии. – № 2. – 1990. – 462 с.
79. История философии права. – СПб.: Юридический институт, 1998. – 640 с..
80. Желєзняк Н. Правові й організаційні форми діяльності органів юстиції в здійсненні державної правової політики / Н.А.Желєзняк // Право України. – № 6. – 2001. – С. 47-50.
81. Жоль К.К. Философия и социология права / К.К.Жоль. – М.: Юнити-Дана, 2005. – 416 с.
82. Загальна Декларація прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015
83. Зайчука О.В. Теорія держави і права [Академічний курс] / О.В.Зайчука, Н.М.Онїщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
84. Звернення Президента України до Верховної Ради України у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України «Про

- внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/2359.html>
85. Иваненко В.А. Социальные права человека и социальные обязанности государства. Международные и конституционные правовые аспекты / В.А.Иваненко, В.С.Иваненко. – СПб.: Юр. центр Пресс, 2003. – 422 с.
 86. Иоффе О.С. Гражданское право. Избранные труды / О.С.Иоффе. – М.: Статут, 2009. – 784 с.
 87. Каламкарян Р.А. Философия международного права / Р.А.Каламкарян. – М.: Наука, 2006. – 208 с.
 88. Камю А. Творчество и свобода / Альбер Камю. – М.: Радуга, 1990. – 608 с.
 89. Камю А. Бунтующий человек / Альбер Камю. – М.: Политиздат, 1990. – 414 с.
 90. Кант И. Критика чистого разума [Пер. с нем. Ц.Г.Арзаканяна] / Иммануил Кант. – М.: Эксмо, 2008. – 736 с.
 91. Кант И. Сочинения в шести томах / Иммануил Кант. – Т. 4. – М.: Мысль, 1965. – 544 с.
 92. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: [Монографія] / Анатолій Карась. – Л.: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
 93. Карпейль Т. История Французской революции / Томас Карпейль. – М.: Мысль, 1991. – 575 с.
 94. Кассирер Э. Индивид и космос / Эрнст Кассирер. – М.: Университетская книга, 2000. – 656 с.
 95. Кашанина Т.В. Происхождение государства и права: [Учебное пособие] / Т.В.Кашанина. – М.: Высшее образование, 2009. – 358 с.
 96. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: [Підручник] / М.С.Кельман, О.Г.Мурашин. – К.: Кондор, 2008. – 446 с.

97. Керимов Д.А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права / Д.А.Керимов. – М.: СГУ, 2008. – 528 с.
98. Коган А.Л. Вспоминая Великую Отечественную / А.Л.Коган // Вопросы философии. – №4. – 1998. – С.67-70.
99. Коженевский В.Б. Правовое государство и некоторые особенности его формирования в Российской Федерации / В.Б.Коженевский // Вестник Омского университета. – Вып. 1. – Омск, 1997. – С. 101-103.
100. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм / П.Козловски [Пер. с нем.]. – М.: Республика, 1998. – 367 с.
101. Козловский В.В. Модернизация: от равенства к свободе / В.В.Козловский, А.И.Уткин, В.Г.Федотова. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1995. – 280 с.
102. Кон И.С. В поисках себя. Личность и ее самосознание/И.С.Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
103. Коновець С. Свобода як фактор творчої діяльності особистості/С.Коновець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newacropolis.org.ua/ua/study/conference/?DETAIL=3567>
104. Кононенко А.Н. Конституционные социально-экономические права и свободы человека и гражданина в Российской Федерации и роль органов внутренних дел в их обеспечении / А.Н.Кононенко. – Белгород: Изд-во Белгород. юрид. ин-та МВД России, 2006. – 132 с.
105. Конституція України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.kiev.ua/konst/CONST1.HTM
106. Корнеев В. Юридическая норма и некоторые проблемы юридической герменевтики/В.Корнеев // «Сборник научных трудов. – Вып. 6. – Часть 1. Гуманитарные науки». – Сургут: Изд-во Сургут. ун-та. – 2000г. – С.122-127.
107. Корнев С. Принципы российского фундаментализма: Свобода и собственный путь/Сергей Корнев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pereplet.ru/text/kornev/rus_fun2.htm

108. Котляр В.С. Международное право и современные стратегические концепции США и НАТО / В.С.Котляр. – М.: Центр инновационных технологий, 2008. – 480 с.
109. Кравченко Ю.Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави: [Монографія] / Ю.Ф.Кравченко. – Х.: Нац. ун-т внутрішніх справ, 2003. – 406 с.
110. Кравченко В.В. Конституційне право України: [Посібник] / В.В.Кравченко. – К.: Атіка, 2006. – 568 с.
111. Кривега Л.Д. Мироззренческие ориентации личности в условиях трансформации общества / Л.Д.Кривега. – Запорожье: ЗГУ, 1998. – 202 с.
112. Кропоткин П.А. Этика/П.А.Кропоткин. – М.: Политиздат, 1991. – 493с.
113. Кросбі Д. Самість і трансцендентність у стосунку до добра / Джон Кросбі // Досвід людської особи: Нариси з філософської антропології. – Львів: Свічадо, 2000. – 388 с.
114. Кругов М.Б. Философия свободы и справедливости / М.Б.Кругов. – М.: Geкарpublishers, 2003. – 240 с.
115. Кэмпбелл Д.В. Лунный ад: [Повести и рассказы] / Джон Вуд Кэмпбелл. – М.: АСТ, 2001. – 640 с.
116. Лаэртский Д. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский. – М.: Терра-Книжный клуб, 2009. – 608 с.
117. Левин Г.Д. Трактат о свободе: [Монография] / Г.Д.Левин. – М.: Канон+, 2009. – 192.
118. Левицкий С.А. Трагедия свободы [История философии в памятках] / С.А.Левицкий. – М.: Канон, 1995. – 512 с.
119. Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права / О.Э.Лейст. – М.: Зерцало, 2008. – 352 с.

120. Лекторский В.А. Христианские ценности, либерализм, тоталитаризм, постмодернизм/В.А.Лекторский // Вопросы философии. – № 4. – 2001. – С. 3-9.
121. Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности/Д.А.Леонтьев // Психологический журнал. – Том 21. – №1. – 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.psylib.ukrweb.net/books/_leond01.htm
122. Локк Дж. Избранные философские произведения в двух томах / Джон Локк. – Т.1. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. – 736 с.
123. Локк Дж. Избранные философские произведения в двух томах / Джон Локк. – Т.2. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. – 532 с.
124. Лукашева Е.А. Человек, право, цивилизация: Нормативно-ценностное измерение [Монография] / Е.А. Лукашева. – М.: Норма, 2009. – 384 с.
125. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: [Учебник] / И.И.Лукашук. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – 432 с.
126. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть: [Учебник] / И.И.Лукашук. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – 526 с.
127. Людина в цивілізації ХХІ століття: проблема свободи/В.Г.Табачковський, М.О.Булатов, Т.В.Лютий, Г.І.Шалашенко, Є.І.Андрос, А.М. Дондюк, Г.П.Коваadlo, Н.В.Хамітов, О.А.Ярош, В.П.Загороднюк. – К.: Наукова думка, 2005. – 273 с.
128. Макиавелли Н. Государь. История Флоренции / Николо Макиавелли. – М.: Эксмо, 2009. – 532 с.
129. Малахов В.П. Философия права. Идеи и предположения [Учебное пособие] / В.П.Малахов. – М.: Юнити-Дана, 2008. – 392 с.
130. Марченко М.Н. Теория государства и права: [Учебник] / М.Н.Марченко. – М.: Проспект, 2008. – 648 с.

131. Маслоу А. Психология бытия/Абрахам Маслоу. – М.: Ваклер, 1997. – 304 с.
132. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура/Роберт Кинг Мертон. – М.: АСТ, 2006. – 873 с.
133. Международное право // Сборник документов. – М.: РИОР, 2009. – 704 с.
134. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права // Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: [Законы и законодательные акты]. – К.: Українська Правнича Фундація, 1995. – 40 с.
135. Мизес Л. Ф. Социализм. Экономический и социологический анализ / Л.Ф.Мизес. – М.: Catallaxy, 1994. – 416 с.
136. Милль Дж. Основы политической экономии: в 3-х т. / Джон Стюарт Милль. – Том 1. – М.: Прогресс, 1980. – 496 с.
137. Милтон Ф., Хайек Ф. О свободе / Фридмен Милтон, Фридрих Хайек. – М.: Социум, 2003. – 182 с.
138. Монтень М. Опыты / Мишель Монтень. Избранные произведения в 3-х томах. – Т. 1 – М.: Голос, 1992. – 384 с.
139. Монтескье Ш.Л. О духе законов / Шарль Луи де Монтескье. – М.: Мысль, 1999. – 672 с.
140. Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз)/В.І.Муляр. – Житомир: ЖІТІ, 1997. – 214 с.
141. Мухін І.М. Свобода як соціальний феномен (теоретико-методологічні аспекти)/І.М.Мухін// Культура народів Причорномор'я. – №33. – 2002. – С.224-228.
142. Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность [Учебник] / Р.А.Мюллерсон. – М.: Юридическая литература, 1991. – 160 с.

143. Навроцький В. Злочини проти особи: [Лекції] / В.О.Навроцький. – Львів: Львів. держ. ун-т ім. І.Франка, 1987. – 49 с.
144. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства [Учебник] /В.С.Нерсесянц. – М.: ИНФРА, 1999. – 552 с.
145. Нерсесянц В.С. История политических и правовых учений: [Учебник] / В.С.Нерсесянц. – М.: Норма, 2004. – 944 с.
146. Нерсесянц В.С. Философия права: [Учебник] / В.С.Нерсесянц. – М.: Норма, 2004. – 652 с.
147. Никифоров А.Л. Философия науки: история и методология/А.Л.Никифоров. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1998. – 280 с.
148. Не только свобода личности, но и нравственные нормы: Выдержки из выступления митрополита Смоленского и Калининградского Кирилла, председателя Отдела внешних церковных связей Московского Патриархата // РФ сегодня. Власть и культура. – № 8, 2006.
149. Новгородцев П. Сочинения / П.И.Новгородцев. – М.: Раритет, 1994. – 448 с.
150. Новейший философский словарь / Сост. А.А.Грицанов. – Мн.: В.М.Скакун, 1998. – 896 с.
151. Ноговицын О. М. Ступени свободы: логико-исторический анализ категории свободы / О.М.Ноговицын. – Л.: ЛГУ, 1990. – 188 с.
152. Нуркаева Т. Н. Личные (гражданские) права и свободы человека и их охрана уголовно-правовыми средствами: вопросы теории и практики / Т.Н.Нуркаева. – СПб.: Юр. центр Пресс, 2003. – 254 с.
153. Олійник А.Ю. Деякі питання забезпечення органами внутрішніх справ недоторканості особи / А.Ю.Олійник // Проблеми правознавства. – К., 1991. – С. 12-15.
154. Ортега-и-Гассет. Дегуманизация искусства/Ортега-и-Гассет. – М.: Радуга, 1991. – 638 с.

155. Ортинський В.Л. Філософські проблеми правового виховання курсантів у вищих навчальних закладах МВС України: [Монографія] / В.Л.Ортинський, В.С.Бліхар, М.Й.Штангрет. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 288 с.
156. Патюлин В.А. Неприкосновенность личности как правовой институт / В.А.Патюлин // Советское государство и право. – №11. – 1973. – С. 12-20.
157. Пиляева В.В. Гражданское право. Части общая и особенная: [Учебник] / В.В.Пиляева. – М.: КноРус, 2008. – 992 с.
158. Планк М. Позитивизм и реальный внешний мир/Макс Планк //Вопросы философии. – №3. – 1998. – С.120-158.
159. Платон. Диалоги / Платон. – М.: Эксмо, 2009. – 640 с.
160. Погребной И.М. Право и личность: свобода личности и права/И.М.Погребной [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://in1.com.ua/book/10656/8154/>
161. Позняков Э.А. Философия свободы / Э.А.Позняков. – М.: Вагриус, 2004. – 592 с.
162. Поппер К. Факты, нормы и истина: дальнейшая критика релятивизма [Открытое общество и его враги]/Карл Поппер. – Т . 2. – М.: Феникс, 1992. – С. 441-473.
163. Поппер К. Логика и рост научного знания. Избранные работы/Карл Поппер. – М.: Прогресс, 1983. – 606 с.
164. Поппер К. Открытое общество и его враги: в 2-х т. / Карл Поппер. – Т.1. – М.: Культурная инициатива, 1992. – 448 с.
165. Поппер К. Открытое общество и его враги: в 2-х т. / Карл Поппер. – Т.2. – М.: Культурная инициатива, 1992. – 528 с.
166. Права человека: постоянная задача Совета Европы [Пер. с англ.]. – М.: Права человека, 1996. – 128 с.

167. Правоведение: [Учебник] / Под ред. М.И.Абдулаева – М.: Финансовый контроль, 2004. – 561 с.
168. Правоведение: [Учебник] / Под ред. В.А.Козбаненко. – М.: Дашков и К°, 2006. – 1072 с.
169. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.nau.ua/doc/?code=3767-12
170. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы/В.Н.Протасов. – М.: Новый Юрист, 1999. – 240 с.
171. Рагинский М.Ю. О гарантии неприкосновенности личности / М.Ю.Рагинский // Проблемы правового статуса личности в уголовном процессе. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1981. – С.42-47.
172. Радбрух Г. Философия права: [Монография] / Густав Радбрух. – М.: Международные отношения, 2004. – 240 с.
173. Радугин А.А. Социология: [Курс лекций]/А.А.Радугин, К.А.Радугин. – М.: Центр, 1997. – 160 с.
174. Рациональность на перепутье: [В 2-х кн.]. – Кн. 1. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1999. – 386 с.
175. Рашковский Е.Б. На оси времен. Очерки по философии истории / Е.Б.Рашковский. – М.: Прогресс-Традиция, 1999. – 208 с.
176. Рыбаков О.Ю. Российская правовая политика в сфере защиты прав и свобод личности [Монография] / О.Ю.Рыбаков. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 352 с.
177. Ружмон Дені де. Єдність культури // Соціальні, економічні та релігійні виміри свободи. Збірник текстів / Уклали Ю. Біленко, А. Карась, В. Терещенко, О. Фешовець. – Львів, 2002. – С. 347-367
178. Румянцев О.Г. Юридический энциклопедический словарь / О.Г.Румянцев, В.Н.Додонов. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 384 с.

179. Руссо Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права. Трактаты / Ж.Ж.Руссо. – М.: Кучково поле, 1998. – 416 с.
180. Саблин Д.А. Права человека: [Учебное пособие] / Д.А.Саблин. – Оренбург: ОГУ, 2004. – 166 с.
181. Саидов А.Х. Общеизвестные права человека / А.Х.Саидов. – М.: Академический правовой университет, 2004. – 272 с.
182. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение / А.Х.Саидов. – М.: Юристъ, 2009. – 512 с.
183. Сартр Ж.П. Экзистенциализм – это гуманизм/Ж.П.Сартр//В кн.: Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 319-345.
184. Сартр Ж.-П. Человек в осаде / Жан-Поль Сартр [Сост. Л.Н.Токарева]. – М.: Вагриус, 2006. – 320 с.
185. Сырых В.М. Логические основания общей теории права. Элементный состав / В.М.Сырых. – М.: Юстицинформ, 2004. – 528 с.
186. Сливка С.С. Юридична деонтологія: [Підручник] / С.С.Сливка. – К.: Атіка, 2003. – 320 с.
187. Соколов А.Н. Правовое государство: от идеи до ее материализации / А.Н.Соколов. – Калининград: Янтарный сказ, 2002. – 456 с.
188. Соловьев В. Свобода воли [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hpsy.ru/public/x1087.htm>
189. Соловьев В.С. Спор о справедливости: [Сочинения] / В.С.Соловьев. – М.: ЭКСМО-Прес, 1999. – 864 с.
190. Сорокина Ю.В. Введение в философию права [Курс лекций] / Ю.В.Сорокина. – М.: Норма, 2009. – 336 с.
191. Спиноза Б. Избранные произведения в двух томах/Бенедикт Спиноза. – Т.1. – М.: Политическая литература, 1957. – 629 с.
192. Табачковський В.Г. Антропокультурне та соціокультурне у людським світовідношенні/В.Г. Табачковський // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – №3-4. – С.240-244.

193. Табачковський В.Г. Людина – Екзистенція – Історія. – К.: Наукова думка, 1996. – 184 с.
194. Табачковский В.Г. Человеческое мироотношение: данность или проблема/ В.Г.Табачковский. – К.: Наукова думка, 1993. – 174 с.
195. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і поза межами буденності/Т.М.Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
196. Тихомиров Л. Государство, свобода и христианство/Лев Тихомиров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.patriotica.ru/.../tihom_gos_svob.html
197. Тлостанова М.В. Постсоветская литература и эстетика транскulturации: Жить некогда, писать ниоткуда / М.В.Тлостанова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 416 с.
198. Токвіль А. Про демократію в Америці: [Пер. с франц.] / Алексіс де Токвіль. – К.: Всесвіт, 1999. – 590 с.
199. Толченкин Д.А. К вопросу о понятии «юридическая свобода» / Д.А.Толченкин // Человек: преступление и наказание. – М.: Академия права и управления федеральной службы исполнения наказаний, 2006. – № 1. – С. 90-93.
200. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права / Е.Н.Трубецкой. – СПб.: Юридический институт, 1998. – 183с.
201. Трубецкой Е. Смысл жизни / Евгений Трубецкой. – М.: АСТ, Фолио, 2000. – 656 с.
202. Тузова Т.М. Проблемы понимания в современной философии и методологии познания и творчества/Т.М.Тузова //Гуманитаризация науки и образования в переходный период. – Мн.: Аналитический центр НАН Беларуси, 2000. – С. 125-149.
203. Учебное пособие по теории государства и права /под ред. Диаконова В.В. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc108p/instrum151/>

204. Федералист. Политические эссе А.Гамильтона, Дж.Мэдисона и Дж.Джея: [Пер. с англ.] / Под общ. ред. Н.Н.Яковлева. – М.: Прогресс–Литера, 1994. – 592 с.
205. Федотов Г.П. Рождение свободы. Полнеба охватила тень/Г.П.Федотов Судьба и грехи России. – Т 2. – СПб.: София, 1992. – С. 253-275.
206. Фарбер И.Е. Конституционное право на неприкосновенность личности советских граждан / И.Е.Фарбер [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1135507
207. Фарбер И.Е. Правосознание как форма общественного сознания / И.Е.Фарбер. – М.: Юрид. лит., 1963. – 205 с.
208. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества [пер. с англ. М.А.Абрамова] / А.Фергюсон. – М.: РОССПЭН, 2000. – 392 с.
209. Франкл В. Человек в поисках смысла/Виктор Франкл [Пер. с англ. и нем.]/Общ. ред. Л.Я.Гозмана. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
210. Франкл В. Философия человеческой ответственности (цитаты)/Виктор Франкл [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.newlit.ru/cit/000241.htm#05>
211. Фридмен М. О свободе / Милтон Фридмен, Фридрих Хайек. – М.: Социум, 2003. – 182 с.
212. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: [Підручник] / О.Ф.Фрицький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 502 с.
213. Фромм Э. Психоанализ и религия/Эрих Фромм [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://humanus.site3k.net/psiho/fromm/psirelig/index.html>
214. Фромм Э. Иметь или быть?/Эрих Фромм – М.: Мысль, 1990. – 314 с.
215. Фромм Э. Бегство от свободы [Пер. с англ. А.Лактионова] / Эрих Фромм. – М.: АСТ, МОСКВА, 2009. – 284 с.
216. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / Мишель Фуко. – М., Касталь, 1996. – 448 с.

217. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность/Юрген Хабермас. – М.: КАМІ: АCADEMIA, 1995. – 245 с.
218. Хавронюк М. Кожна людина має прав на свободу та особисту недоторканність / М.І.Хавронюк // Юридичний вісник України. – №27. – 1998. – С. 28-32.
219. Хайдеггер М.Разговор на проселочной дороге: Избранные статьи позднего периода творчества/Мартин Хайдеггер. – М.: Высшая школа, 1991. – 192 с.
220. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер. – Харьков.: Фолио, 2003. – 503 с.
221. Цицерон М.Т. О государстве. О законах. О старости. О дружбе. Об обязанностях. Речи. Письма / Марк Туллий Цицерон. – М.: Мысль, 1999. – 782 с.
222. Черкес М.Ю. Міжнародне право: [Підручник] / М.Ю.Черкес. – К.: Алерта, 2009. – 392 с.
223. Чернякова Н.С. Наука как феномен культуры: [Учебное пособие] /Н.С.Чернякова. – СПб.: Изд-во РГПУ, 2001. – 104 с.
224. Четвернин В.А. Современная-либертарно-юридическая теория / В.А.Четвернин // Ежегодник либертарно-юридической теории. – № 1. – М.: Тейс, 2007. – С. 5-8.
225. Чичерен Б.Н. Философия права / Б.Н.Чичерен. – М.: Наука, 1998. – 656 с.
226. Чичерин Б.Н. Собственность и государство / Б.Н.Чичерин. – СПб.: Изд-во Русской Христианской Гуманитарной Академии, 2005. – 824 с.
227. Шабанова М.А. Социология свободы: трансформирующееся общество/М.А.Шабанова. – М.: Московский общественный научный фонд, 2000. – 315 с.

228. Шабанова М.А. Социология свободы: трансформирующееся общество [Монография]/ М.А.Шабанова. – М. : Моск. обществ. науч. фонда, 2000. – 315 с.
229. Шаповал В. Морфологія та феноменологія свободи: контури однієї ідеї/В.Шаповал // Філософські обрії. – 2003. – Випуск 9. – 295с.
230. Шаповал В. Сторіччя юрб та доля людської свободи/В.Шаповал // Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України та Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. – Вип. 8. – Київ-Полтава, 2002. – С. 22-35.
231. Шарден П. Феномен человека / Пьер Тейяр де Шарден. – М.: АСТ, 2002. – 554 с.
232. Шеллинг Ф. Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметах. Бруно, или О божественном и естественном начале вещей / Фридрих Шеллинг. – М.: Либроком, 2009. – 176 с.
233. Штайнер Р. Истина и наука. Философия свободы / Рудольф Штайнер. – М.: Деметра, 2007. – 440 с.
234. Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): [Монографія] / Н.Г.Шукліна. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 424 с.
235. Якобс В. Происхождение зла и человеческая свобода или трансцендентальная философия и метафизика / Вильгельм Якобс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/_Jak_Zlo.php
236. Яковлев А. Свобода – моя религия. К 80-летию со дня рождения [антология] / Александр Яковлев. – М.: Вагриус, 2003. – 352 с.

237. Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений: [Учебное пособие] / В.Ф.Яковлев. – М.: Статут, 2006. – 240 с.
238. Ясперс К. Смысл и назначение истории/Карл Ясперс. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
239. Эбзеев Б.С. Правовое государство и права и свободы человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.terralegis.org/terra/lek/lek_11.html
240. Экштайн К. Основные права и свободы: [Учебное пособие] / Карл Александр Экштайн. – М.: Nota Bene, 2004. – 496 с.
241. De Jure Naturae et Gentium: Samuel von Pufendorf's Contribution to Social Choice Theory and Economics by Wulf Geartner // University of Osnabrück. – April, 2003. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://elib.ub.uni-osnabrueck.de/publications/ElibD44_pio_bei_2003_07.pdf
242. The Organization for Security and Co-operation in Europe [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.osce.org